

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Vaixella de taula de tradició hel·lenística a l'antiga
Bactriana (s.IV-II a.C.). Aproximació tipològica i
arqueomètrica

SARA CARRIÓN ANAYA

NIUB: 18024344

TREBALL FINAL DE GRAU D'ARQUEOLOGIA

CURS 2019/2020

Arqueologia Clàssica i Antiguitat Tardana

Tutora: Dra. Verónica Martínez Ferreras

RESUM

El present treball es centra en l'estudi de la vaixella de taula de tradició hel·lenística produïda i utilitzada al nord de l'antiga regió Bactriana des de la conquesta del territori per Alexandre el Gran fins al període de la dinastia selèucida i dels monarques greco-bactrians (entre finals del s. IV i finals del s. II a.C.). Tot i que les formes i decoracions d'aquests elements ceràmics mostren clares influències de la cultura grega mediterrània, el coneixement a Occident sobre aquestes produccions centro-asiàtiques és molt limitat ja que no existeixen estudis sistemàtics amb dades fiables i no es disposa d'una tipologia ceràmica ben definida. Amb l'objectiu d'aportar nou coneixement sobre aquesta vaixella de taula utilitzada tant en un context quotidià com en un context de banquet, s'examinen diversos conjunts ceràmics de quatre jaciments —Aï Khanoum, Kampyr Tepe, Termez i Kurganzol—. La revisió de la documentació històrica, arqueològica, arqueomètrica, geogràfica i etnogràfica ha permès aproximar-nos a la contextualització crono-espacial, a la categorització tipològica i a la caracterització arqueomètrica (establiment de la provinença i dels processos tecnològics de manufactura) dels prototipus de vaixella de taula més característics. Així mateix, també s'han pogut establir paral·lelismes per a algunes formes documentades amb les produccions contemporànies mediterrànies. L'estudi demostra que, a part d'imitar les formes i decoracions, també s'intenten imitar els processos de producció ceràmica mediterranis però no s'arriba a reproduir la triple atmosfera de coccio de les produccions de vernís negre mediterrànies. A més a més, tot i que es detecta una alta estandardització formal i tecnològica en la producció de vaixella de taula a tots els jaciments tractats de la Bactriana, es documenten certes diferències entre assentaments.

PARAULES CLAU: *Bactriana, període hel·lenístic, vaixella de taula, producció, contextualització, tipologia, caracterització arqueomètrica*

ABSTRACT

This dissertation focuses on the study of tableware of Hellenistic tradition produced and used in Northern Bactria since Alexander the Great's conquest until the Seleucid period and Greco-Bactrian kingdom (the end of 4th century b.C.-the end of the 2nd century b.C.). Even though the shapes and decorations of these vessels show clear influences from Mediterranean Greek culture, these materials are rarely known in the Western world due to the lack of systematic studies with reliable data and of a well-defined typological classification. In order to increase the current available data of these tableware productions, which were used both in daily life and in feasts, multiple pottery assemblages recovered from four sites (Ai Khanoum, Kampyr Tepe, Termez and Kurganzol) were analysed. The analysis of historic, archaeological, archaeometric, geographical and ethnographic data enabled us to deepen into the chrono-spatial context, the typological classification and the archaeometric characterization (determination of provenance and technological processes) of the main tableware vessels. In addition to this, some parallels with the contemporary Mediterranean productions were established. Moreover, this study shows that, besides the shapes and decorations imitations, Mediterranean production processes are also imitated. However, the three-phase firing of Mediterranean Black-glazed ware productions was not performed in ancient Bactria. Furthermore, although a high formal and technological standardization was detected in all Bactrian sites, certain differences between settlements were found.

KEYWORDS: *Bactria, Hellenistic period, tableware, production, contextualization, typology, archaeometric characterization*

AGRAÏMENTS

La realització d'aquest treball no hauria estat possible sense el suport i l'ajuda de múltiples persones.

En primer lloc, m'agradaria agrair a la meva tutora, la Dra Verónica Martínez Ferreras, la seva profunda implicació i el seu suport constant en l'elaboració d'aquest treball orientant-me i ajudant-me al llarg del camí. També voldria agrair-li la confiança que ha dipositat en mi des del moment en què la vaig conèixer a Roma, on vam coincidir per casualitat i que ha acabat convertint-se en el lloc que ha marcat l'inici d'aquesta trajectòria, que, en darrera instància, ha conduït al desenvolupament d'aquest treball.

En segon lloc, m'agradaria agrair als meus pares i al meu germà el seu suport constant al llarg del temps i el seu interès per conèixer un tema que tant ells com jo desconexíem i que hem acabat explorant junts.

També m'agradaria agrair el suport que he rebut per part de la Laura, l'Alba, l'Iván, el Sergi i la Marta, qui han estat els meus companys d'aventures al llarg d'aquests quatre anys i amb qui espero seguir acumulant experiències en aquest nou camí que estem a punt de començar.

Finalment, també m'agradaria agrair a tot l'equip del Col·legi Major Ramon Llull de la Universitat de Barcelona, especialment al Lluís i a la Montse; el seu suport i la seva aposta pels col·legials al llarg d'aquests quatre anys.

Índex

1. Introducció i objectius	5
2. Antecedents de la recerca	9
3. Metodologia.....	13
4. Context històric	17
5. Jaciments arqueològics	24
5.1 Situació geogràfica i geològica.....	24
5.2 Aï Khanoum.....	26
5.3 Kampyr Tepe	32
5.4 Termez	35
5.5 Kurganzol.....	37
6. Els centres de producció ceràmica.....	39
7. La vaixella de taula hel·lenística: el significat del banquet.....	40
8. La vaixella de taula. Anàlisi formal.....	44
8.1 Aï Khanoum.....	44
8.2 Kampyr Tepe	53
8.3 Termez	54
8.4 Kurganzol.....	57
9. La vaixella de taula. Caracterització arqueomètrica.....	62
9.1 Kampyr tepe.....	62
9.2 Termez	66
9.3 Kurganzol.....	69
10. Discussió.....	71
11. Conclusions	80
12. Bibliografia.....	82

1. Introducció i objectius

El present treball es centra en l'estudi de la vaixel·la de taula produïda i fabricada en un context espacio-temporal concret: l'antiga regió Bactriana a l'Àsia Central entre finals del s. IV a.C. i finals del s. II a.C. En aquest sentit, la Bactriana és una de les regions històriques de l'Àsia Central que comprenia els actuals territoris del sud d'Uzbekistan i del Tadjikistan i del nord de l'Afganistan i que s'inscrivien dins les rutes comercials que connectaven la Mediterrània amb el Proper Orient, la Índia i la Xina (Fig.1).

Fig. 1. Situació geogràfica general on s'emmarca l'antiga regió Bactriana (extreta de Martinez-Sève, 2016: 14).

A partir de l'arribada a l'Àsia Central de les tropes comandades per Alexandre el Gran al darrer terç del s. IV a.C., es documenta un canvi significatiu en el nombre i característiques dels assentaments a la regió Bactriana, en les tècniques constructives, els elements decoratius i en la cultura material associada. Les evidències arqueològiques documentades confirmen les dades històriques i permeten avaluar el procés d'expansió i consolidació de la cultura hel·lenística a les antigues regions centro-asiàtiques de Bactriana, Sogdiana, Aria, Drangiana, Aracosia i Gandara al llarg dels segles III i II a.C.

La cultura material ceràmica d'aquest període comparteix uns atributs morfològics, tecnològics i decoratius característics que denoten clares influències de la tradició hel·lenística mediterrània aportada per les tropes d'Alexandre el Gran a la regió. Aquestes tradicions es consolidaren durant el procés d'aculturació portat a terme per la dinastia selèucida (c. 305-250 a.C.), que va arribar al poder com a resultat de les batalles entre els successors d'Alexandre el Gran, controlant un ampli territori que s'estenia des de la Mediterrània fins a les regions centro-asiàtiques. Aquestes tradicions també perduraren durant el regnat Greco-bactrià, que es va establir al 246 a.C. aprofitant l'absència d'un poder selèucida fort a l'Àsia Central. No obstant això, la cultura material hel·lenística va ser progressivament reemplaçada a partir de mitjans del s. II a.C. amb l'arribada de les poblacions nòmades Yuezhi (anomenats *Tocharis* a les fonts gregues) i la progressiva adopció d'aquestes noves tradicions per part de la població local (Bernard, 1994; Dani i Bernard, 1994; Baumer, 2012).

L'estudi del període hel·lenístic a l'Àsia Central ha estat sovint tractat des de la numismàtica i construït a partir de les dades proporcionades per les fonts escrites. Així doncs, la principal problemàtica que comporta l'ús d'aquesta documentació ha estat el seu grau de validesa en tant que la majoria de textos van ser elaborats per historiadors i per viatgers dècades després dels fets que descriuen: Diodor Sícul (60-30 a.C.), Quintus Curtius (regnat de Neró), Plutarc (46-120 d.C.), etc... Cal destacar que l'únic autor que va viure durant la presència grega a l'Àsia Central va ser Polibi (200-118 a.C.), qui va emprar l'*Anabasis* d'Antíoc III i qui podria haver entrat amb contacte amb testimonis directes dels esdeveniments que menciona (Leriche, 2007: 124). D'altra banda, també resulta necessari subratllar la dificultat d'identificació dels topònims esmentats a les fonts amb els jaciments coneguts que, al seu torn, han estat subjecte de la realitat política de cada moment.

L'inici de la recerca arqueològica a l'antiga Bactriana es va desenvolupar principalment durant el període soviètic, donant lloc a un gran volum de publicacions en llengua russa, que han tingut una difusió molt limitada a Occident. Després del col·lapse de la Unió Soviètica als anys 1990 i la constitució dels actuals països centro-asiàtics, la recerca arqueològica va passar a ser controlada per organismes locals/nacionals amb la col·laboració d'equips forans, tant europeus com asiàtics. La creació de vincles amb els grups de recerca locals ha estat fonamental per a poder introduir una metodologia més acurada i iniciar estudis específics de caire multidisciplinar, com les anàlisis

radiocarbòniques, l'estudi del paleo-ambient, la caracterització arqueomètrica d'artefactes i l'anàlisi de les restes faunístiques i botàniques.

Entre la cultura material ceràmica recuperada als jaciments de la Bactriana datats entre finals del s. IV i finals del s. II a.C. destaca la vaixel·la de taula per les seves clares influències de la cultura grega. Aquests artefactes, que han jugat un paper destacat en la reconstrucció del discurs històric del període hel·lenístic-selèucida i greco-bactrià a l'antiga Bactriana, han estat estudiats de forma més o menys acurada als jaciments excavats. En aquest sentit, el coneixement actual sobre els centres de producció ceràmica, els tipus produïts i utilitzats als diversos assentaments, les tecnologies de fabricació, etc., és força limitat. No existeix cap treball de síntesi que consideri conjunts ceràmics ben contextualitzats procedents d'un gran nombre d'assentaments ja que la majoria de treballs es limiten a presentar les formes ceràmiques associades a fases cronològiques més o menys precises i només en alguns casos es fan comparatives amb materials ceràmics contemporanis recuperats a altres jaciments de la regió. Així mateix, tot i la definició i representació de diversos prototipus ceràmics que s'ha establert per a cadascun dels jaciments documentats, encara no es disposa d'una seriació crono-tipològica que identifiqui tipus i subtipus de forma detallada. Tampoc disposem de dades cronològiques ni dades quantitatives fiables que permetrien, en darrera instància, un estudi més detallat de l'evolució dels tipus i inferir qüestions de caràcter socio-econòmic (producció i difusió comercial) i tecnològic. Una dificultat afegida és que la recerca arqueològica portada a terme a cadascun dels jaciments ha seguit un curs particular a causa de que, sovint, els jaciments han estat excavats per equips diversos i en moments diferents. Conseqüentment, els instruments i les metodologies d'excavació i presentació de les dades varien no només entre jaciments, sinó també entre els diferents períodes d'excavació d'un mateix jaciment. A més a més, no a tots els jaciments la recerca arqueològica ha estat igual d'intensa o sistemàtica, ni igual d'acurada. A totes aquestes dificultats s'afegeix la idiomàtica ja que predominen les publicacions en rus i, en menor mesura, en uzbek, francès o anglès. Per tant, aquesta realitat evidencia el notable grau de desconeixement del període selèucida i greco-bactrià de l'Àsia Central al món acadèmic occidental.

Davant la manca de datacions absolutes en molts casos, les cronologies han estat recentment revisades en alguns jaciments en base al re-estudi numismàtic i a la identificació de models tipològics inspirats en els de la tradició grega mediterrània.

Conseqüentment, el present treball té com a objectiu avaluar la producció i ús de vaixel·la de taula a l'antiga Bactriana des de finals del s. IV fins les darreries del s. II a.C. a partir de la ceràmica recuperada a quatre jaciments situats al sector septentrional, al nord del riu Amu Darya: Aï Khanoum, Kampyr Tepe, Termez i Kurganzol.

L'elecció d'aquests jaciments ha estat marcada per la disponibilitat de dades i per la voluntat d'analitzar jaciments de diversa categoria, amb funcions lleugerament diferenciades però a la vegada interconnectades. En aquest sentit, Aï Khanoum és una ciutat reial i un focus administratiu i comercial en les rutes de les estepes; Kampyr Tepe i Termez són fortaleeses militars i centres comercials de menor envergadura situats a la riba dreta de l'Amu Darya; Kurganzol, en canvi, és una fortalesa de caràcter exclusivament militar, que tenia una funció principal de control del pas de muntanya que conformava la frontera entre la Bactriana i la Sogdiana.

Tenint en compte la localització, l'entitat i característiques de cada jaciment, el present treball avalua, des del punt de vista formal, decoratiu i, en alguns casos, composicional i tecnològic, les formes de vaixel·la recuperades als quatre jaciments i que han estat publicades per les diverses missions arqueològiques. El treball incorpora una avaluació comparativa entre els jaciments, tot contextualitzant els tipus ceràmics i les tecnologies de fabricació en el moment històric corresponent. La finalitat última de la recerca és contribuir a la creació d'una seriació crono-tipològica de la vaixel·la de taula de tradició hel·lenística produïda i utilitzada a l'antiga Bactriana, establint els paral·lelismes corresponents entre jaciments, emfatitzant possibles divergències i assenyalant els canvis i/o la continuïtat que a nivell morfològic, decoratiu i tecnològic es puguin detectar a cada assentament durant el període considerat. Cal subratllar que el treball no ofereix una proposta de classificació tipològica de les ceràmiques documentades en aquests jaciments, sinó que planteja un primer pas per a que aquest estudi d'inventari i classificació es doni. En darrer terme, es pretén comparar les formes, decoracions i tecnologies de fabricació de la vaixel·la de taula de tradició hel·lenística de la Bactriana amb les ceràmiques contemporànies produïdes a la Mediterrània. En aquest sentit, la proposta de classificació tipològica realitzada per Bertille Lyonnet per a les ceràmiques recuperades a Aï Khanoum (Lyonnet, 2012, 2013a, 2013b) ha servit de base per a poder observar formes equivalents als altres jaciments estudiats en aquest treball i per a intentar establir paral·lelismes amb els corpus tipològics que s'han realitzat per a les produccions ceràmiques mediterrànies, especialment amb les formes definides per Nino Lamboglia al

1952 i per Jean-Paul Morel al 1981. Al tractar-se d'instruments ceràmics utilitzats en el servei de taula i el consum d'aliments (tant líquids com sòlids), les diverses formes ceràmiques van emprar-se tant en contextos de la vida quotidiana com en contextos de banquet.

Per tal d'assolir els objectius plantejats, s'ha dut a terme una revisió bibliogràfica de caire multidisciplinar ja que s'han consultat fonts històriques, arqueològiques, antropològiques, geogràfiques, geològiques i arqueomètriques. El conjunt d'aquests coneixements han proporcionat l'obtenció d'una visió àmplia i profunda dels prototipus ceràmics i dels seus processos de manufactura tenint en compte el context situacional (cronològic, espacial, polític, econòmic, cultural) en el qual van ser fabricats i utilitzats.

2. Antecedents de la recerca

La realitat política recent de cada territori que va formar part de l'antiga Bactriana ha condicionat el desenvolupament de la recerca en els diferents països. En conseqüència, la informació disponible en l'actualitat sobre la realitat social, política i econòmica del període hel·lenístic i greco-bactrià a l'Àsia Central dificulta l'obtenció d'una imatge global en tant que cada país es troba en estadis d'investigació diferenciats. A més a més, la inexistència d'una recerca en comú que integri i interrelacioni les dades obtingudes en cada àrea política també esdevé un obstacle a superar en el camí de construcció del discurs històric de l'antiga Bactriana.

Així doncs, la recerca arqueològica a l'Àsia Central es va començar a desenvolupar al 1860-1870 a partir de l'annexió dels territoris que conformarien les posteriors repúbliques del Kazakhstan, l'Uzbekistan, el Tadjikistan, el Turkmenistan i el Kirguizistan. L'interès d'aquesta nova població colonial envers les antiguitats de les regions històriques va derivar en l'inici d'excavacions arqueològiques que tenien com a objectiu principal el subministrament de nous objectes per al comerç d'antiguitats i per a l'obertura de nous museus a Samarcanda (1874), Tashkent (1876) i Ferghana (1898) a l'actual Uzbekistan, i Ashgabat (1899) a l'actual Turkmenistan. En aquest sentit, la intervenció d'urgència realitzada al jaciment d'Afrasiab (l'antiga *Maracanda*), situat a prop de Samarcanda i descobert durant les obres de construcció d'una via de circulació entre Samarcanda i Tashkent, va proporcionar un gran volum de materials arqueològics. El comerç desmesurat d'aquestes restes va ser sancionat amb l'aturada de les excavacions al 1873, tot reiniciant-se al llarg de les dècades de 1880 i 1890 (Mairs, 2014: 14). També cal

destacar la fundació al 1895 a la ciutat de Taskhent del *Turkestanskii Kruzhok Lyubitelei Arkheologii* (*Turkestan Circle of Amateurs of Archaeology*: TKLA), que va començar a publicar els resultats dels seus treballs a diverses revistes científiques, entre les quals es troba la *Protokoly Turkestanskogo Kruzhka Lyubitelei Arkheologii* (Tashkent, 1896-1916) (Mairs, 2014: 15).

Malgrat aquests primers intents, la investigació arqueològica sistemàtica no es va produir fins després de la revolució russa i de la creació de la Unió Soviètica. D'aquesta manera, les primeres grans expedicions van tenir lloc a la dècada del 1920 i del 1930, com és el cas de la missió dirigida per B.P. Denike del *Moscow Museum of Oriental Cultures* entre 1926 i 1928 o de les expedicions organitzades a Termez per la *Termezskaya Arkheologicheskaya Kompleksnaya Ekspeditsiya* (*Termez Pluridisciplinary Archaeological Expedition*: TAKE), que va ser creada per Mikhail E. Masson, qui havia participat a les excavacions del jaciment d'Afrasiab abans de la revolució. De fet, M.E. Masson, qui va ser un dels arqueòlegs més rellevants de la URSS, va centrar la seva recerca en l'estudi dels grans centres urbans, tot deixant en segon pla als jaciments de dimensions més reduïdes. En paral·lel, A.Yu.Yakubovskii, membre de la TAKE, va començar a excavar la fortalesa de Kurganzol al 1949-1950 (Sverchkov, 2008: 125).

A la banda dreta de l'Amu Darya, que inclou zones de l'actual Tadjikistan, Uzbekistan, Tajikistan i del Turkmenistan, l'inici de projectes d'irrigació al 1952 va anar acompanyat del desenvolupament intensiu de la recerca arqueològica sota la direcció d'expedicions soviètiques (Leriche, 2007: 125-126). Cal destacar les prospeccions arqueològiques dutes a terme per Edward V. Rtveladze i A. M. Mandelshtam a la dècada dels 1970 en aquesta zona. De fet, al 1973 es van iniciar les excavacions al jaciment de Termez dirigides per E.G. Nekrasova i per B.A. Kozlovskii (Houal, 2016: 18). D'altra banda, en els darrers anys, Sebastian Stride ha realitzat un estudi de territori i poblament i una síntesi de documentació arqueològica de la regió del Surkhan Darya en època prehistòrica i històrica (Leriche, 2007: 126).

A l'altre costat de l'antic Oxus, en territori afgà, la *Délégation Archéologique Française en Afghanistan* (DAFA) va iniciar treballs de prospecció als anys 1960. Al 1974, Jean-Claude Gardin i Pierre Gentelle van dur a terme una prospecció a gran escala de l'àrea situada entre Kunduz i Badakhshan, incloent el jaciment d'Ai Khanoum (Fig. 2). Aquesta prospecció va centrar el seu estudi en els canals d'irrigació, que presentaven un molt bon estat de conservació, i es va veure beneficiada per les dades cronològiques que havien

proporcionat els fragments ceràmics superficials recuperats al jaciment d'Ai Khanoum (Leriche, 2007: 126-127). No obstant això, la recerca arqueològica es va paralitzar a partir de 1978 a causa de l'inici de la guerra entre l'Afganistan i la URSS, tot desenvolupant-se ocasionalment el registre d'algunes seccions de canals determinats. Amb posterioritat a l'inici de les intervencions efectuades per la DAFA, es van començar a desenvolupar excavacions en múltiples jaciments per part d'un equip soviètic-afganès liderat per Irina Kruglikova, Viktor Sarianidi i Zemaryalai Tarzi, qui també es van veure obligats a interrompre la recerca al 1978 (Leriche, 2007: 127; Mairs, 2014: 7)

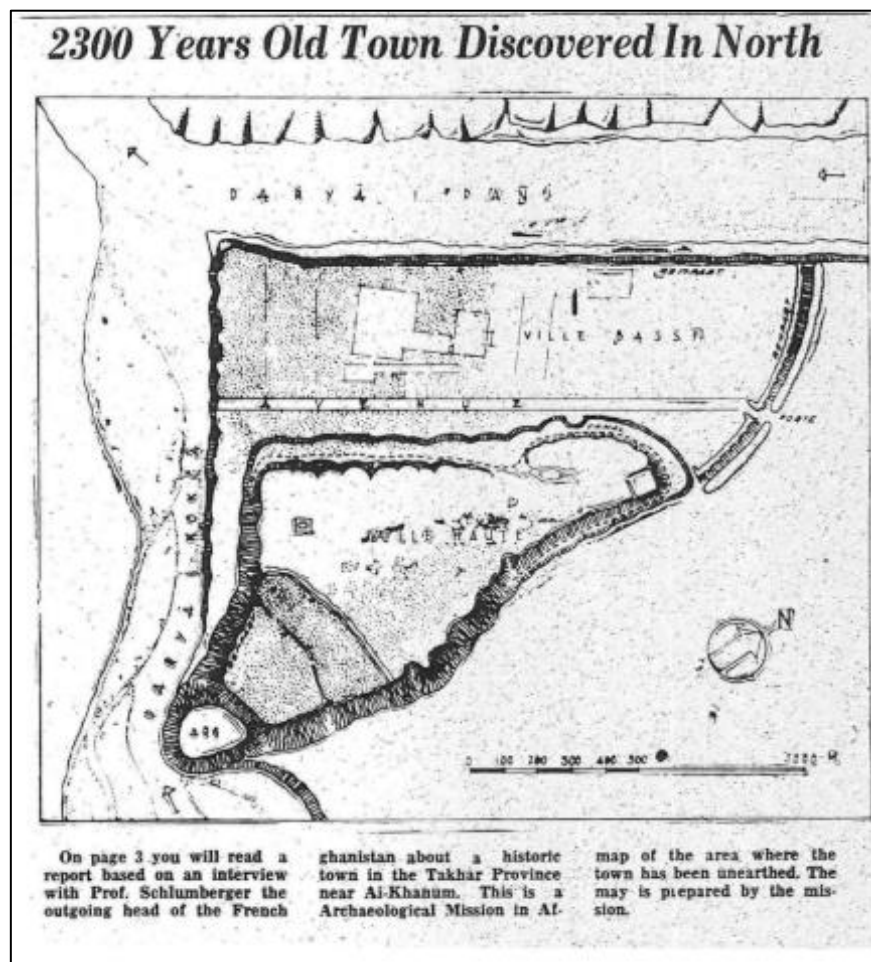

Fig.2. Fragment de la notícia sobre el descobriment d'Ai Khanoum (Mairs, 2014: 20).

Entre els treballs realitzats per la DAFA al nord de l'Afganistan destaca la recerca arqueològica a la ciutat de Bactra (actual Balkh) dirigida per Alfred Foucher a partir de 1924, per Daniel Schlumberger al 1945, per Rodney Young a la dècada de 1950 i per Paul Bernard als anys 1960 i 1970 (Leriche, 2007: 127-128). Cal destacar que la desintegració de la Unió Soviètica a inicis dels anys 90, circumstància que va comportar la independència automàtica de les repúbliques de l'Àsia Central, va conduir a la gairebé

paralització de la recerca arqueològica duta a terme per equips locals. Tot i així, aquesta nova realitat política va obrir al mateix temps les portes a l'establiment de noves col·laboracions entre els equips d'arqueòlegs centreasiàtics i els forans (Mairs, 2014: 12). D'aquesta manera, als anys 80 del segle passat es van reprendre les excavacions al jaciment de Termez, concretament a la ciutadella, per part de l'*Archaeological Institute of Samarkand* sota la direcció de Shakir R. Pidaev (Pidaev, 1991). Així mateix, l'any 1993 es van iniciar les col·laboracions amb la *Mission Archéologique Française en Ouzbekistan* (MAFOuz), dirigida per Pierre Leriche, i al 1996 es va crear el *Japan-Uzbek Joint Research Team* amb la finalitat d'estudiar els monestirs budistes de Termez (Houal, 2001: 131, 2006: 21; Leriche, 2007: 133). Finalment, des del 2006, la missió hispano-uzbeka IPAEB-*International Pluridisciplinary Archaeological Expedition to Bactria*, dirigida pels doctors Josep M. Gurt Esparraguera i Shakir R. Pidaev, ha portat a terme excavacions arqueològiques a l'antiga Termez, tot iniciant una recerca multidisciplinar sistemàtica del jaciment.

D'altra banda, les excavacions arqueològiques a Kampyr Tepe també es van desenvolupar a partir dels anys 1990 de la mà d'una missió conjunta uzbeko-rusa dirigida per l'arqueòleg uzbek Edward V. Rtveladze, membre de l'Acadèmia de Ciències de l'Uzbekistan (Leriche, 2007: 133), amb col·laboració d'investigadors de l'Acadèmia de Ciències de Rússia i del Museu Nacional d'Art Oriental de Moscou, com Nigora Dvurechenskaya i Serguei Bolelov respectivament. Més recentment, a inicis del segle XXI, les excavacions al jaciment de Kurganzol es van reemprendre sota la direcció de Leonid M. Sverchkov de l'Institut de Belles Arts uzbek.

3. Metodologia

Per tal d'assolir els objectius plantejats amb anterioritat, s'ha dut a terme una revisió bibliogràfica de caràcter multidisciplinar ja que s'han consultat i revisat fonts històriques, arqueològiques, antropològiques, geogràfiques, geològiques i arqueomètriques.

Les principals publicacions consultades de caràcter històric corresponen al volum editat per J. Harmatta, B.N. Puri i G.F. Etemadi de la sèrie *History of Civilizations of Central Asia*, publicat per la UNESCO al 1994, i al primer volum de la sèrie *The History of Central Asia*, publicat per Christopher Baumer al 2012. Així mateix, també s'han consultat el llibre "*Alexander the Great and Bactria*", escrit per F.L. Holt, i obres de diversos autors com Pierre Leriche (2007), Claude Rapin (2009) i S. Stark (2016).

Pel que fa a les fonts arqueològiques, la complexitat en el desenvolupament de la recerca s'evidencia a l'hora d'intentar recopilar les diferents dades ja que la informació es troba dispersa i ha estat produïda en diferents moments, per diversos equips i en diferents idiomes, fonamentalment en anglès, francès, rus i uzbek. En aquest sentit, el fet que una part notable del coneixement disponible, especialment les memòries d'excavació i els estudis més específics fets en els jaciments excavats, hagi estat publicat en rus i en uzbek s'erigeix com una barrera a l'hora d'aprofundir en l'estudi detallat dels contextos ceràmics dels períodes selèucida i greco-bactrià a l'Àsia Central. Si bé resulta molt difícil consultar directament aquestes fonts primàries, cal destacar les aportacions dutes a terme per Paul Bertran, Pierre Leriche i Bertille Lyonnet entre d'altres ja que van poder accedir directament a les fonts russes i uzbeques gràcies als seus coneixements de l'idioma, tot incorporant algunes de les dades a les seves publicacions.

En relació als jaciments arqueològics considerats, la documentació disponible i comprensible és molt diversa.

Pel que fa al jaciment d'Aï Khanoum, que va ser excavat per la DAFA al segle passat i que va veure interrompuda la seva recerca per la guerra de l'Afganistan, s'ha consultat un gran volum de publicacions en francès. En primer lloc, ha estat possible consultar les memòries d'excavació de les campanyes del 1969-1973, que van ser editades per Paul Bernard (1970, 1974). D'una altra part, s'han consultat múltiples articles de caràcter històric escrits per la Laurienne Martinez-Sève (2014, 2015, 2016) sobre aquest jaciment. En el cas dels estudis de la ceràmica, comptem actualment amb diverses publicacions de Bertille Lyonnet, qui actualitza les cronologies de les diverses fases d'ocupació del

jaciment prèviament establertes i fa una anàlisi tipològica dels tipus ceràmics associats a cadascuna, tot establint comparatives amb les ceràmiques contemporànies recuperades a altres jaciments, com per exemple amb *Maracanda* (Samarcanda, Uzbekistan) (Lyonnet, 2010, 2012, 2013a, 2013b).

D'altra banda, Kampyr Tepe gaudeix d'un gran volum de publicacions en rus, de les quals només s'han consultat dos articles de Serguei Bolelov (2001 i 2011) sobre els tallers ceràmics excavats al jaciment que han estat traduïts per l'IPAEB. Algunes datacions absolutes de ^{14}C i dades de caràcter arqueològic, tipològic i arqueomètric han estat extretes de l'article publicat per Verónica Martínez i d'altres al 2016. Aquest article incorpora dades arqueomètriques i dades de caràcter composicional i tecnològic d'un gran nombre d'artefactes de vaixella de taula, que han permès la determinació dels grups de referència dels centres de producció ceràmica documentats a Kampyr Tepe.

En el cas de Termez, s'ha consultat un gran volum d'informació publicada per la missió franco-uzbeka MAFOuz i per la missió hispano-uzbeka IPAEB. No obstant això, l'assentament fundacional d'època hel·lenística-selèucida i greco-bactriana, conegut amb el nom de ciutadella, ha estat poc explorat ja que la recerca s'ha centrat més en l'estudi de les restes de monestirs budistes i l'ocupació posterior d'època Kushan. Així doncs, a la ciutadella, que va ser ocupada amb posterioritat fins el període islàmic, només es van realitzar algunes trinxeres als anys 80 del segle passat, tot limitant d'aquesta manera el coneixement actualment disponible sobre la Termez selèucida i greco-bactriana. No obstant això, la ceràmica ha estat particularment estudiada per Jean-Baptiste Houal de la MAFOuz (Houal, 2001, 2016) i per la Verónica Martínez i en Josep M. Gurt de la IPAEB (Martínez *et al.*, 2019).

En canvi, Kurganzol ha estat excavat més recentment i els resultats han estat publicats en un article i una monografia per l'arqueòleg uzbek responsable de les excavacions, Leonid Sverchkov (2008, 2013). De fet, a la monografia incorpora datacions radiocarbòniques que permeten revisar les cronologies proposades a l'article i reestructurar la seqüència estratigràfica en dues etapes principals d'ocupació datades en el darrer terç del s. IV a.C. A més a més, alguns materials ceràmics recuperats a aquestes excavacions, corresponents a diverses categories funcionals, han estat caracteritzats arqueomètricament per la missió hispano-uzbeka IPAEB i comparats amb la ceràmica contemporània de Kampyr Tepe i Termez (Martínez *et al.*, 2018).

D'altra banda, per a l'anàlisi formal de les ceràmiques documentades als jaciments tractats s'ha emprat la terminologia i els grups definits per B. Lyonnet per a l'hàbitat del sector sud-oest d'Aï Khanoum ja que la resta de jaciments estudiats en aquest treball no compten amb cap intent de sistematització preliminar i sovint utilitzen terminologies diferents per a referir-se a una mateixa forma. Així doncs, s'intentaran identificar les formes documentades a Aï Khanoum a la resta de jaciments, tot possibilitant una agrupació preliminar, que en un futur caldria ampliar amb noves dades amb la finalitat de desenvolupar una proposta de classificació tipològica completa. Les agrupacions de formes que s'establiran en el present treball possibilitaran la seva comparació amb les formes documentades contemporàniament a la Mediterrània mitjançant l'ús de les tipologies establertes per Nino Lamboglia i Jean-Paul Morel, que Michel Py (1993) va recollir de forma sintètica al volum 6 de la sèrie *Lattara*.

La caracterització arqueomètrica realitzada sobre les ceràmiques de Kampyr Tepe, Termez i Kurganzol inclou l'anàlisi química, mineralògica i petrogràfica dels revestiments superficials de color ataronjat, vermell, gris o negre d'algunes de les peces documentades. Així doncs, l'estudi per Microscòpia Electrònica de Rastreig (MER) permet no només examinar l'amplada i microestructura dels revestiments superficials, sinó també identificar la seva composició química i comparar-la amb la composició de la matriu ceràmica. L'objectiu d'aquest estudi és identificar les matèries primeres utilitzades per confeccionar els revestiments superficials per tal d'establir les receptes o patrons tecnològics utilitzats i analitzar la seva analogia o diversitat amb els revestiments superficials característics de les ceràmiques contemporànies de la Mediterrània, definits com "vernís vermell o negre". Així mateix, s'ha realitzat l'examen petrogràfic de làmines primes al microscopi òptic d'algunes mostres dels jaciments tractats i s'ha analitzat la composició química i mineralògica d'aquestes mitjançant l'ús de les tècniques de fluorescència de raigs X (FRX) i difracció de raigs X (DRX) respectivament. Aquests estudis han permès determinar la provenença de les peces analitzades i els processos tecnològics involucrats en la seva manufactura (obtenció i processament de matèries primeres, modelatge i cocció), tot possibilitant la seva posterior comparació amb els processos de producció ceràmica contemporanis de la Mediterrània (Martínez *et al.*, 2016, 2018, 2019).

Així doncs, el conjunt d'aquests coneixements han proporcionat l'obtenció d'una visió àmplia i profunda dels prototipus ceràmics i dels processos tecnològics en el context en el qual van ser fabricats i utilitzats. Al tractar-se d'instruments ceràmics utilitzats en el servei de taula i el consum d'aliments (tant líquids com sòlids), una gran part de les ceràmiques que es tractaran s'inscriuen dins la vaixella de taula de luxe, que era emprada en contextos de banquet. Per aquest motiu, s'ha consultat bibliografia específica de caràcter antropològic, especialment de naturalesa etnogràfica (Appadurai, 1981; Bordieu, 1984, Barthes, 1997; Hayden, 1995; Douglas, 1999; Dietler i Hayden, 2001; Benz, 2009), sobre el significat del banquet, tot atenent al paper que ha jugat al llarg de la història en la configuració del poder polític.

4. Context històric

Els conjunts ceràmics que són objecte del present treball s'inscriuen en un marc cronològic que va estar marcat per les conseqüències que tingué el desenvolupament de la campanya militar d'Alexandre el Gran a l'Àsia Menor i a l'Àsia Central durant l'últim terç del s. IV a.C. (Fig. 3).

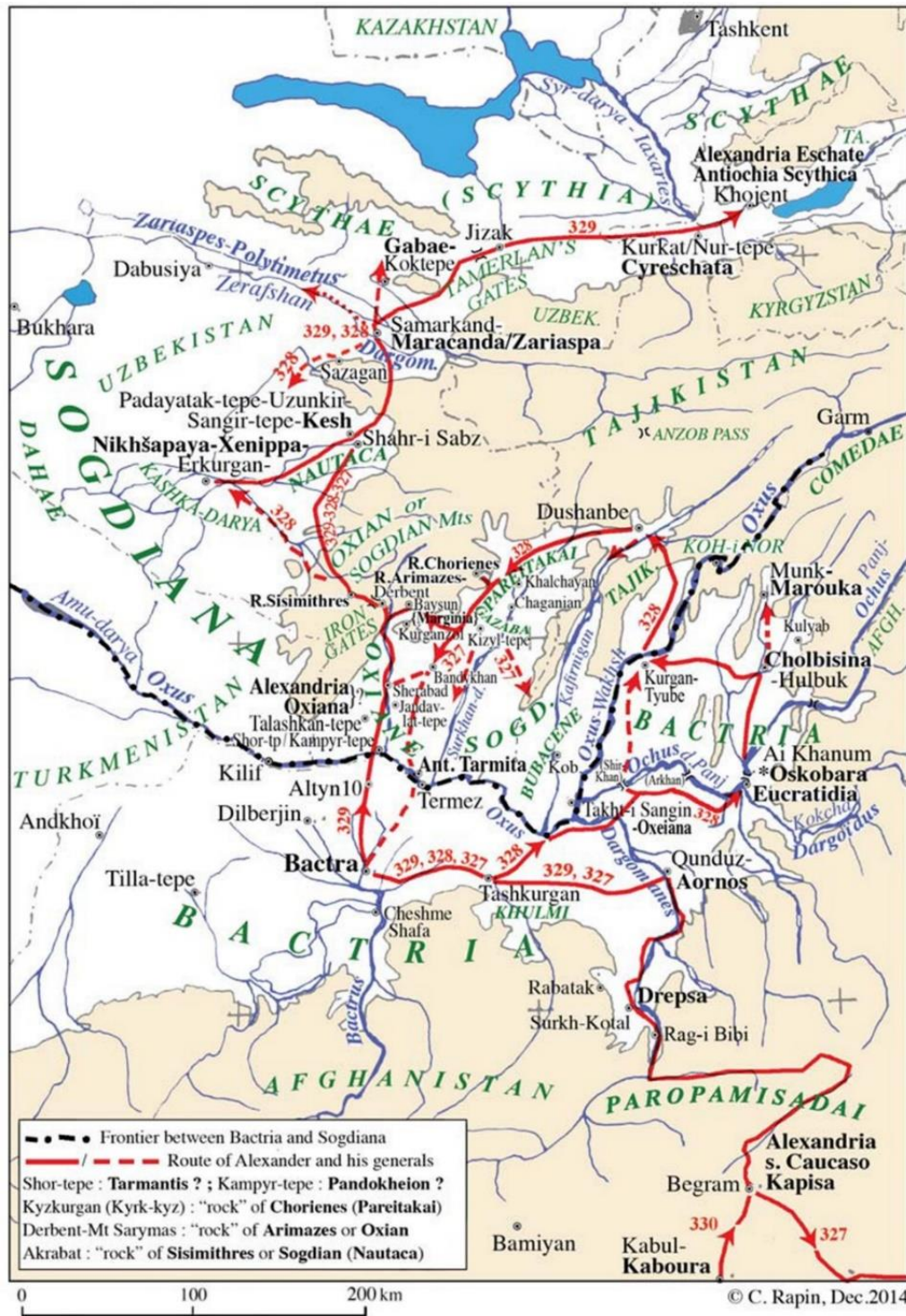

Fig.3. Mapa de la campanya d'Alexandre el Gran a l'antiga Bactriana (Martínez-Sève, 2015: Fig.3).

L'origen de la realitat socio-política reflectida al registre arqueològic i mencionada a les fonts documentals és la voluntat del general macedoni de prendre venjança per les invasions perses que tingueren lloc a Grècia al segle V a.C. De fet, el propi Alexandre va manifestar clarament les seves intencions en una carta que va enviar com a resposta a Darios III (380-330 a.C.) i que va recollir l'historiador Arrià de Nicomèdia (89-175 d.C.) al capítol XIV de la seva obra "*The Anabasis of Alexander*": "*Your ancestors invaded Macedonia and the rest of Greece, and without provocation inflicted wrongs upon us. I was appointed leader of the Greeks, and crossed over into Asia to avenge these wrongs; for you were the first aggressors*" (Dani i Bernard, 1994: 67). Es tractava, per tant, d'una guerra de conquesta que va comportar la derrota de l'armada aquemènida, comandada per Darios III en tres grans batalles: la del riu Grànic (334 a.C), la d'Issos (333 a.C) i la de Gaugamela (331 a.C) (Dani i Bernard., 1994: 66; Baumer, 2012: 275). La fugida de Darios III cap a l'est va resultar ser un error ja que havia perdut la seva autoritat en aquesta zona. Així doncs, la seva posterior mort a mans de Bessos, un dels sàtrapes de l'Àsia Central, i l'autoproclamació d'aquest com a nou rei sota el nom d'Artaxerxes V, va derivar en l'inici de la campanya militar d'Alexandre el Gran a l'Àsia Central, qui s'havia declarat com a legítim successor de Darios III (Holt, 1989: 46; Rapin, 2009: 43; Baumer, 2012: 276). Finalment, l'any 327 a.C. Alexandre el Gran i les seves tropes van conquerir les darreres fortaleses muntanyoses de la Bactriana incloent els territoris del noble bactrià Oxiartes, qui es va convertir en el gendre del general macedoni al casar-se aquest amb la seva filla Roxana. Aquesta unió política va ser clau a l'hora de canviar la concepció que presentaven els nobles bactrians envers la figura d'Alexandre ja que va passar a ser considerat com a rei bactrià i no com a invasor (Baumer, 2012: 281).

Abans de morir, Alexandre va fundar múltiples ciutats fortificades i bases militars en punts estratègics de control, on va instal·lar fortes guarnicions i on hi va destinar població grega per tal d'assegurar-se la lleialtat d'aquests emplaçaments (Baumer, 2012: 276). Entre aquestes fundacions destaquen *Ai-Khanoum*, *Alexandria in Aria* (Herat), *Alexandria in Caucasus* (Begram) i *Alexandropolis in Arachosia* (Kandahar) situades a l'actual Afganistan, *Maracanda* (Afrasiab), *Kampyr Tepe* i *Termez* a l'Uzbekistan, i *Alexandria Eschate* (Khojand) al Tadjikistan (Dani i Bernard, 1994: 70-71). Si bé alguns d'aquests noms han pogut ser associats amb uns assentaments arqueològics concrets, no es coneix la localització de totes les *Alexandria* mencionades a les fonts. Aquest seria el cas de l'*Alexandria Oxiana* citada per Ptolomeu (6, 12, 6), i que ha estat identificada,

segons els autors, amb Kampyr Tepe (Leriche, 2007: 133) o amb Ai-Khanoum (Martinez-Sève, 2015: 23). Probablement Alexandre no va veure moltes d'aquestes fundacions finalitzades abans de morir i van ser completades pels seus successors, els reis Selèucides. Aquests van promoure la integració ètnica i religiosa, la transferència de coneixement (tecnològic, científic, arquitectònic, filosòfic, artístic, etc.) i el comerç de matèries primeres i productes manufacturats (Bernard, 1994: 124-125).

Conseqüentment, la mort d'Alexandre al 323 a.C va ser un punt d'inflexió que va alterar la realitat socio-política a l'Àsia Central. El desig de retornar als seus llocs d'origen que arrossegaven els mercenaris i colons grecs i que havia desembocat en un motí fallat dos anys després que Alexandre abandonés la Bactriana, va conduir a una nova rebel·lió, que finalment va ser apaivagada (Dani i Bernard, 1994: 87-88; Baumer, 2012: 282-283). Paral·lelament, l'oest de l'imperi va ser l'escenari de múltiples batalles entre els "*Diadochi*" ja que els cinc (Antígon, Ptolomeu, Seleuc, Lisímac i Cassandre) reclamaven la seva posició com a successors d'Alexandre en tant que els dos hereus del tro no estaven en condicions d'assumir aquest rol. Per un costat, el seu germà Filip III presentava alguns problemes mentals, mentre que el seu fill Alexandre encara no havia nascut. Cal destacar que tot i que al 310 a.C. Cassandre va enverinar a Alexandre IV i a la seva mare, Roxana, la disputa per la posició de successor no va finalitzar fins al 301 a.C, quan Seleuc I (305-281 a.C.) es va imposar sobre Antígon, tot esdevenint el primer monarca de la dinastia selèucida (Dani i Bernard, 1994: 89, 95-97; Baumer, 2012: 283) (Fig. 4).

Com a resultat de les batalles entre els *Diadochi*, aquests es van repartir els territoris de l'Imperi: Oxiartes va continuar governant la satrapia *Paropamisadae*, situada entre els actuals Afganistan i Pakistan; les altres satrapies de la Bactriana i la Sogdiana van ser assignades a Filip, fill del general macedoni Bàlacros, qui havia lluitat a la batalla d'Issos (333 a.C.). Resulta important subratllar que durant aquest conflicte successori, les satrapies de la Bactriana, la Sogdiana, la Margiana i l'Aria van gaudir d'una certa autonomia, situació que va perdurar fins al 307 a.C., quan van reconèixer l'autoritat de Seleuc I (305-281 a.C.) (Taula 1). Aquest va dur a terme l'atac definitiu i exitós contra el seu oponent Antícol gràcies a les seves habilitats militars i diplomàtiques. A més, Seleuc I estava casat amb Apama, filla d'un membre de la resistència sogdiana anomenat Espitamenes. Aquesta relació va jugar un paper clau en el manteniment d'una bona relació amb els habitants de la Sogdiana i de la Bactriana (Baumer, 2012: 283-284).

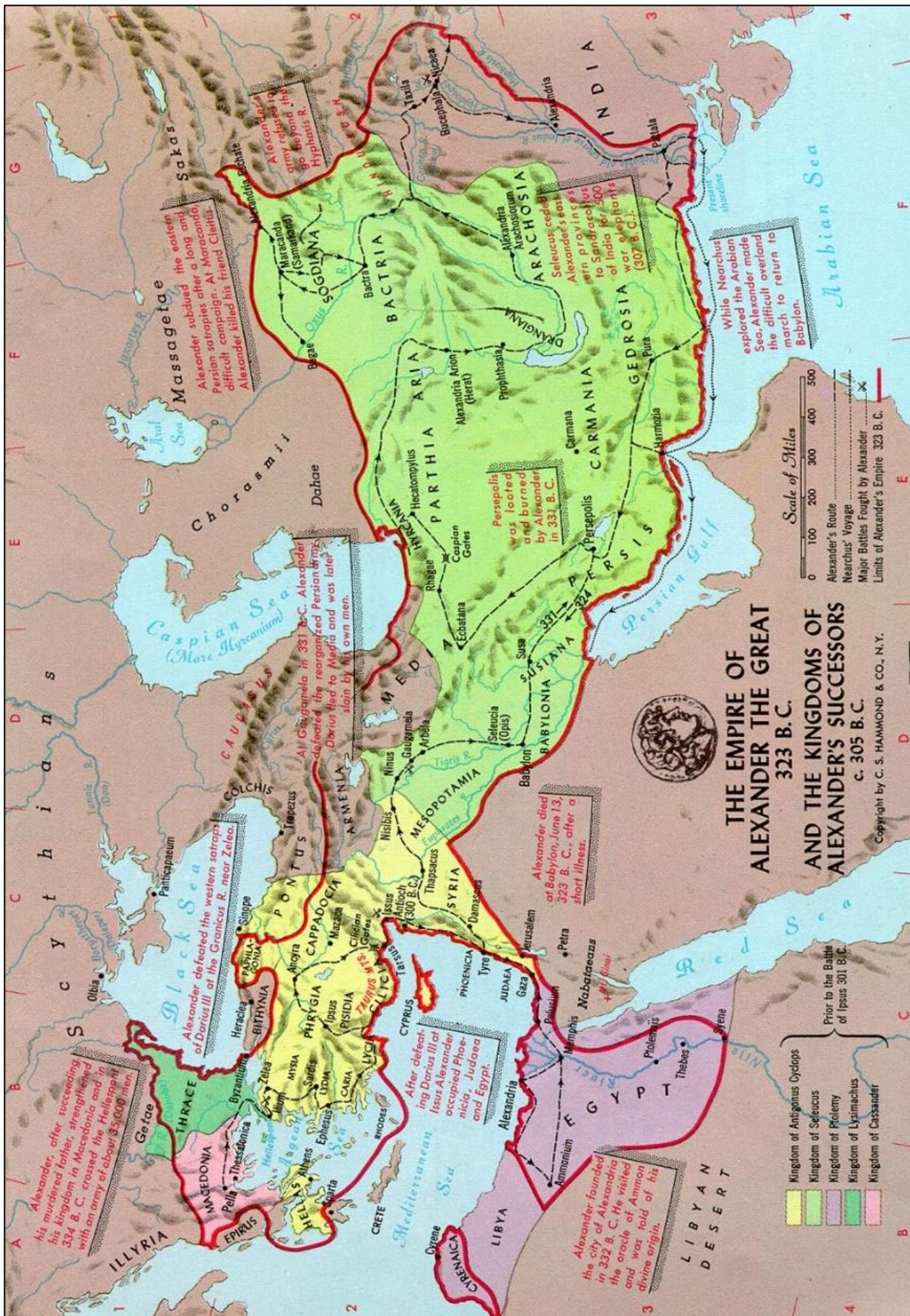

Fig.4. Mapa de l'imperi d'Alexandre el Gran i dels regnats dels seus successors (C.S. Hammond&Co).

Llinatge	Monarca	Període de govern
Dinastia selèucida	Seleuc I Nicàtor	c. 305-281 a.C.
	Antíoc I Sòter	c. 281-261 a.C.
	Antíoc II Theós	c. 261-246 a.C.
Reis greco-bactrians	Diodot I	c. 246-235 a.C.
	Diodot II	c. 235-225 a.C.
	Eutidem I	c. 225-195 a.C.
	Demetri I	c. 195-171 a.C.
	Eucràtides I	c. 171-145 a.C.
	Plató I	c. 145-140 a.C.
	Heliocles I	c. 140-130 a.C.

Taula 1. Principals líders polítics de la Bactriana durant el període hel·lenístic i greco-bactrià. Font:
Elaboració pròpia.

La situació a les regions centro-asiàtiques de l'Imperi Selèucida es va veure afectada quan, cap al 293/292 a.C, la Margiana, la Bactriana i l'Aria van ser envaïdes per un grup nòmada procedent del nord i est de l'estepa eurasiàtica i del Tarim, coneguts com Saques (*sakai* a les fonts gregues). Tot i que el general selèucida Demodamas els va expulsar, Seleucus I va enviar al seu fill Antíoc a la Bactriana amb l'objectiu que supervisés la reconstrucció de les ciutats i la renovació i construcció dels projectes d'irrigació, tot nomenant-lo vicerrei de les satrapies de l'est (Baumer, 2012: 284). D'aquesta manera, Antíoc I no només va promoure la immigració de colons macedonis i grecs i va donar suport a l'apropament entre grecs i bactrians, sinó que també va establir el grec com a llengua oficial de l'administració i va iniciar el procés de monetització a l'Àsia Central a partir de l'apertura d'una seca d'encunyació de monedes a la ciutat d'Aï Khanum (Baumer, 2012: 284-285; Stark, 2016: 136). No obstant, l'assassinat de Seleuc I al 281 a.C. va provocar el retorn a l'oest d'Àsia del seu fill Antíoc, on va haver de fer front als atacs dels egipcis ptolemeus i del poble celta de Galatia de l'Àsia Menor. Aquesta circumstància va plantejar-li a Antíoc I (292-261 a.C.) la necessitat de nomenar correi de les satrapies de l'est al seu fill Seleuc per tal d'assegurar-se els recursos econòmics que li proporcionaven aquests territoris. No obstant, la concentració dels esforços econòmics i militars a les guerres que s'estaven desenvolupant a l'oest d'Àsia va significar una reducció important dels recursos militars a l'Àsia Central, tot facilitant una nova invasió per part dels nòmades Saques, que seguien representant una amenaça. De fet, la primera senyal que una nova realitat política s'estava configurant va ser l'acord al qual van arribar

els nòmades amb la ciutat de *Maracanda* (actual Samarcanda) a la Sogdiana i que va acabar amb la independència de la primera de l'Imperi Selèucida. Seguint aquesta línia, les sospites de conspiració que tenia Antíoc I envers al seu fill Seleuc, qui havia començat a encunyar les seves pròpies monedes, el van conduir a executar-lo al 268/266 a.C. (Baumer, 2012: 285) fent pujar al poder al seu segon fill, Antíoc II, l'any 261 a.C.

L'absència d'Antíoc II (261-246 a.C.) a l'Àsia Central a causa de les constants guerres que havia de gestionar al Pròxim Orient va aplanar el camí als sàtrapes grecs de la Bactriana i de Pàrtia, Diodot I i Andragoras respectivament, per a iniciar un procés gradual de separació de l'Imperi Selèucida, que va culminar amb la seva declaració d'independència poc després de la mort d'Antíoc II al 246 a.C, qui va ser substituït com a rei selèucida pel seu fill Seleuc II. Així doncs, Diodot I (246-235 a.C.) va fundar el regne Greco-Bactrià, que incloïa les satrapies de Bactriana, Sogdiana, Margiana i, potser també, algunes parts de l'est d'Aria (Fig. 5); en canvi, Andragoras no va poder establir-se completament i va ser assassinat per Arsaces, un líder de la confederació nòmada dels parns (*parnoi* o *aparnoi* a les fonts gregues) associada als saques. De fet, Diodot II (235-225 a.C.), fill de Diodot I, va haver d'aliar-se amb Arsaces cap al 227 a.C. per tal de frenar l'intent de reconquesta de les antigues satrapies per part de Seleuc II. No obstant això, Diodot II va ser assassinat pel sàtrapa de la Sogdiana, Eutidem I (225-195 a.C.) qui, davant les amenaces d'invasió dels nòmades al nord, al 206 a.C. va arribar a un acord amb el rei selèucida Antíoc III, l'hereu de Seleuc II, i va ser reconegut per aquest com a rei bactrià (Baumer, 2012: 285, 288).

El territori controlat pels tres primers reis greco-bactrians, Diodot I, Diodot II i Eutidem I; es va anar confinant progressivament al nord de l'Hindu Kush, tot consolidant-se com un reialme pròsper gràcies, en bona part, al desenvolupament agrícola de la zona que va veure's beneficiat per la conversió de terrenys àrids en fèrtils oasis, que van esdevenir importants centres comercials. L'expansió econòmica, que es reflecteix en l'abundant emissió de moneda de plata i bronze d'aquests monarques, va anar acompanyada d'una certa estabilitat política interna que assegurava la lleialtat dels colons grecs i dels nobles locals. Aquests asseguraren el seu recolzament a la lluita contra els reis selèucides, especialment contra Antíoc III (222-187 a.C.), el sisè rei de la dinastia selèucida que va reprendre una campanya militar cap el 209-207 a.C. amb l'objectiu de reconquerir les províncies orientals del imperi però que no va tenir èxit. Eutidem I va ser succeït pel seu fill Demetri I (c. 195-180 a.C.), qui va expandir el reialme cap el nord-oest de la Índia.

Amb la mort de Demetri I, el reialme va passar a mans del seu fill, Eutidem II (c. 180 a.C.), l'últim monarca d'aquesta dinastia que va morir el mateix any de la seva proclamació. L'any 171 a.C., Eucratides I es va fer amb el poder, tot posant fi a la dinastia eutidema. Aquest darrer monarca va lluitar contra els reis indo-grecs del nord-oest de la Índia, expandint temporalment el territori del regne greco-bactrià fins l'Indus (Fig. 5) (Bernard, 1994: 100-103).

Fig.5. Situació geogràfica del Regne Greco-Bactrià. Font: Wikipedia.

5. Jaciments arqueològics

5.1 Situació geogràfica i geològica

Els jaciments estudiats es situen al sector septentrional de l'antiga Bactriana. Aquesta regió estava limitada al nord amb la Sogdiana, al nord-oest amb la Margiana, al sud-oest amb l'Ària, al sud amb l'Aracosia i al sud-est amb la Gandara (Fig. 1). L'Amu Darya, (l'antic riu Oxus), que neix a la serralada del Pamir, amb cims de més de 7.000 metres d'altura, i desemboca al mar d'Aral, dividia l'antiga regió Bactriana en un sector septentrional (corresponent al sud dels actuals territoris d'Uzbekistan i Tadjikistan) i un sector meridional (corresponent al nord de l'Afganistan) (Fig. 6). En aquest sentit, els jaciments de Kampyr Tepe, Termez i Kurganzol es troben situats a la regió del Surkhan Darya al sud de l'Uzbekistan mentre que Aï Khanoum es localitza al nord-est de l'Afganistan. A excepció de Kurganzol, que es troba en zona de muntanya, tots es troben situats a la plana de l'Amu Darya i els seus afluents.

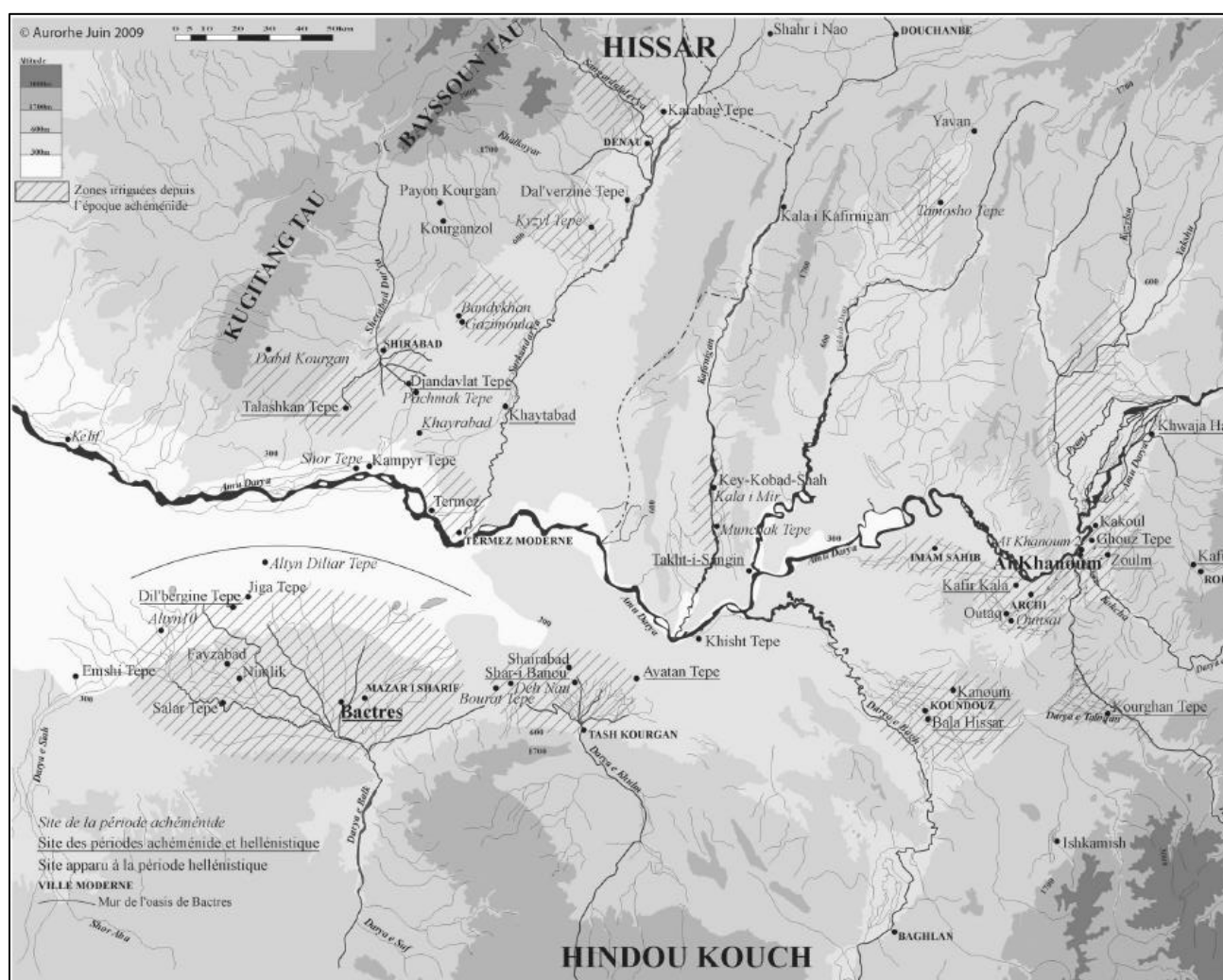

Fig. 6. Situació geogràfica dels jaciments estudiats (Leriche, 2010: 154).

L'Amu Darya constitueix, juntament amb els seus afluents, una plana al·luvial semiàrida que contrasta amb els elements geogràfics circumdants com són el Pamir i el desert del Taclamacán (Xinjian) a l'est, la serralada de l'Hindu Kush al sud, i els deserts del Karakum (l'Arena Negra) i Kyzyl Kum (l'Arena Vermella) a l'oest. La vall de l'Amu Darya divideix el Pamir prologant-se a l'est pels deserts de les regions Sogdiana, Margiana i Chorasmia, i al sud fins l'Hindu Kush, formant un corredor natural a través del qual van circular tota mena de mercaderies locals i d'altres procedents de la Índia, la Xina, el Proper Orient i la Mediterrània (Figs. 1, 6).

Pel que fa a l'aspecte geològic, l'àrea d'estudi s'engloba dins la depressió Afghano-Tadjika, que està formada per un sòl hercínic amb roques metamòrfiques del Precambrià-paleozoic, que afloren majoritàriament al llarg dels marges orogènics, i amb roques sedimentàries i volcàniques del Pèrmic-Triàssic al nord, a l'est i al sud. Al seu torn, la depressió està coberta principalment per sediments del Mesozoic i del Cenozoic que han experimentat múltiples episodis de deformació a causa de la col·lisió de les plaques tectòniques de la Índia i d'Euràsia. Els sediments del Mesozoic-Cenozoic estan conformats per uns nivells inferiors (Pre-Molassa), dipositats entre el Juràssic i l'Eocè-Oligocè, i uns superiors, formats al Miocè i Pliocè. A més a més, el conjunt Pre-Molassa està representat per nivells de roques carbonatades i evaporítiques (calcària, guix i dolomita) i per roques detrítiques amb inclusions carbonatades (argila, gres, calcària, marga i limolita). D'altra banda, el conjunt corresponent a la Molassa està constituït per una alteració de roques del Miocè (gres, argila i limonita) i per sediments del Pliocè (principalment limonita, argila, gres, conglomerat i còdols) (Fig. 7) (Sánchez del Corral i Thum, 2012; Martínez *et al.*, 2019: 543-544).

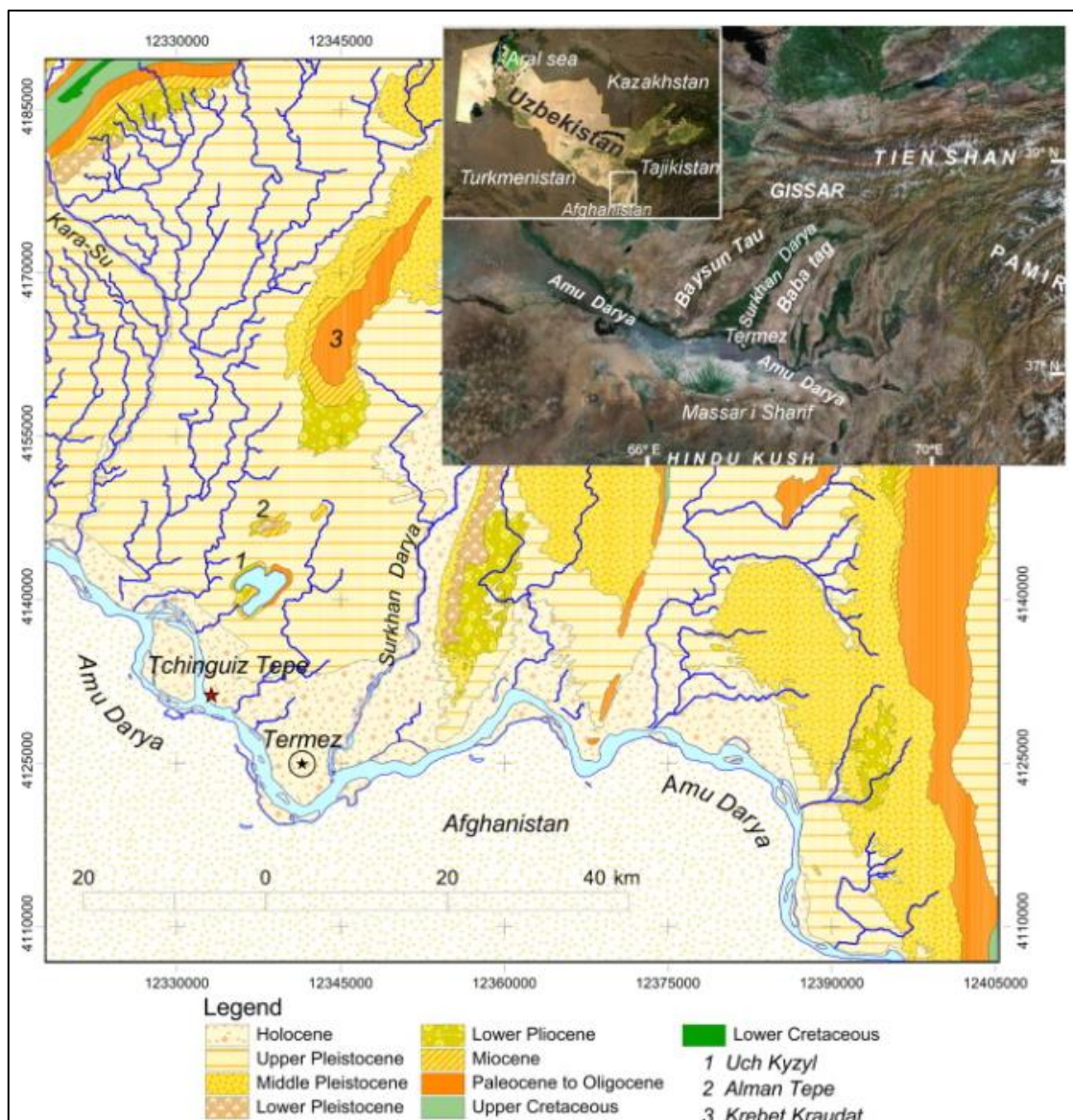

Fig. 7. Marc geològic de l'àrea estudiada (Sánchez del Corral i Thum, 2012).

5.2 Aï Khanoum

El jaciment d'Aï Khanoum es troba situat a l'actual frontera entre l'Afganistan i el Tadjikistan, a la confluència entre els rius Darya-i Pandj a l'oest, Kokcha al sud, i a l'est per una línia de turons, que condueixen fins al riu Darya-i Pandj (Fig. 8). El jaciment estava connectat amb les valls del Kokcha i del Kizil Su, un afluent del Darya-i Pandj que es localitza 10 km al nord d'Aï Khanoum. Al seu torn, la vall del Kokcha condueix a les muntanyes del Badakhshan, que contenen mines d'extracció de lapislàtzuli i de granat. Seguint aquesta línia, la vall del Kizil Su està connectada amb la regió actual del Kuliab al Tadjikistan que, al seu torn, dona accés a múltiples rutes cap a l'oest de la serralada del Pamir, que és una àrea rica en minerals i en pedres precioses i semi-precioses (Martinez-Sève, 2015: 20).

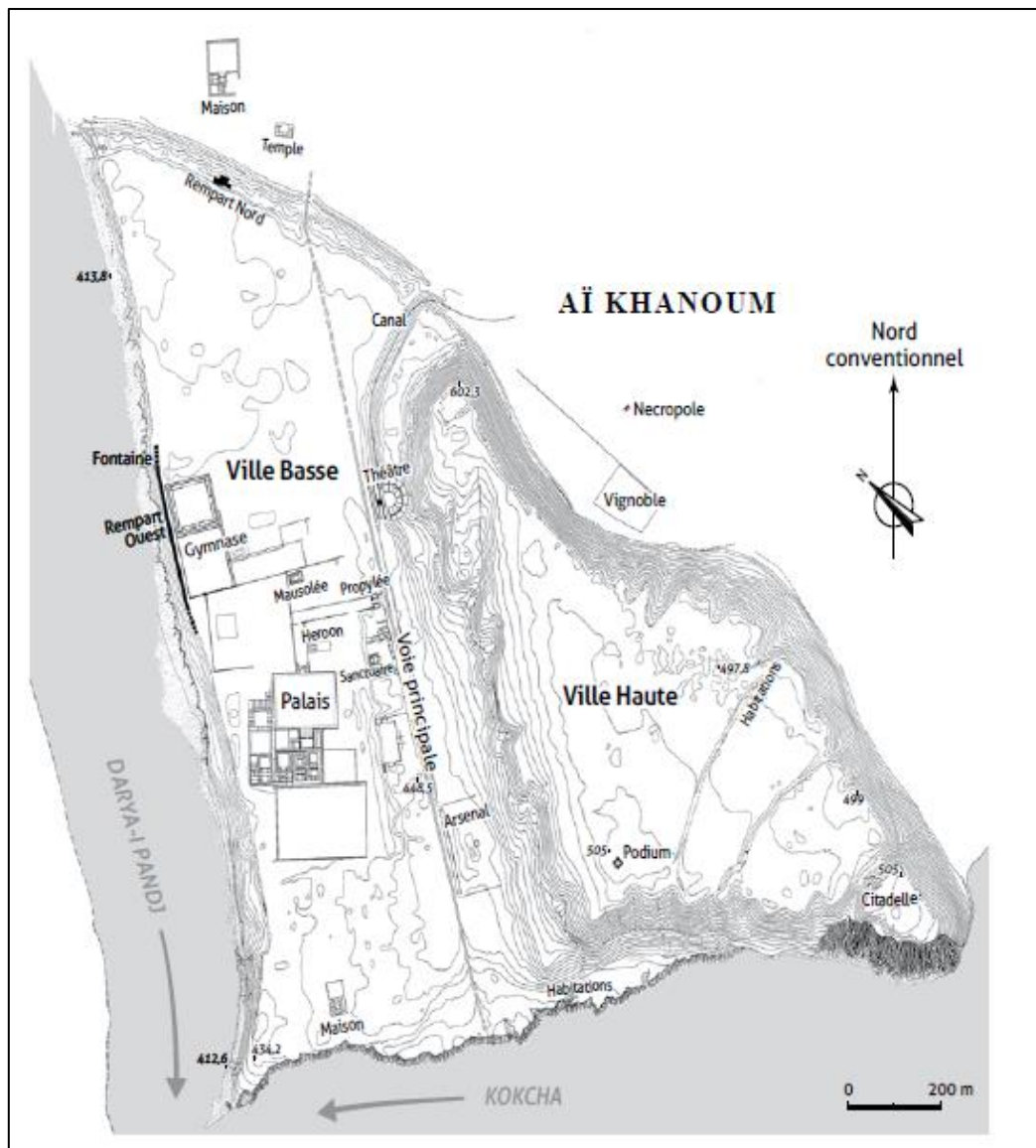

Fig.8. Pla d'Aï Khanoum (Martinez-Sève, 2016: 109).

Es desconeix amb exactitud quan es va produir el primer establiment humà a Aï Khanoum ja que s'han publicat diverses hipòtesis, que han estat recollides per Laurianne Martinez-Sève (2015: 21-22). Per una banda, se li ha atribuït una fase d'ocupació inicial aquemènida per les dimensions de les toves utilitzades a la construcció i per l'estil arquitectònic i estilístic d'algunes de les estructures i elements arquitectònics documentats, especialment les bases d'algunes columnes. La hipòtesi de l'existència d'una fortalesa militar aquemènida ha estat també justificada a partir del topònim indígena d'Oskobara, que significa “fortalesa elevada” i que podria referir-se a la ciutadella elevada que domina la plana al·luvial (Fig. 8). No obstant això, no s'han identificat nivells arqueològics corresponents a aquest període. En conseqüència, s'ha plantejat que els elements arquitectònics d'influència aquemènida podrien respondre al

fet que s'optés per a l'ús d'aquesta tradició arquitectònica en un moment en què les tradicions constructives gregues encara no s'havien desenvolupat en aquesta àrea. Tot i així, entre els defensors de la fundació post-aquemènida d'Aï Khanoum continua obert el debat sobre si aquesta s'hauria produït o bé durant la campanya d'Alexandre el Gran, o bé sota la figura de Seleuc I. De fet, respecte a la primera opció, alguns investigadors han associat Aï Khanoum amb l'anomenada *Alexandria Oxiana* mencionada per Ptolomeu (6.12.6) (Martinez-Sève, 2015: 23). No obstant això, tampoc s'ha documentat cap estructura datada al període corresponent al regnat de Seleuc I a causa de que els materials ceràmics més antics recuperats fins el moment estan associats cronològicament amb el regnat del seu successor, Antíoc I (281-261 a.C.) (Lyonnet, 2013a, 2013b).

D'aquesta manera, s'ha suggerit que l'ocupació grega d'Aï Khanoum hauria estat gradual, tot instal·lant-se una guarnició militar durant el regnat de Seleuc I per tal d'establir un punt de control a l'est de la Bactriana, que posteriorment seria substituïda per un assentament estable en temps d'Antíoc I fins arribar a convertir-se en una ciutat reial. Els edificis més antics que s'han excavat són les primeres muralles, el santuari proper al carrer principal (Fig. 9), que posteriorment va ser convertit en temple (Fig. 10), i un monument funerari conegut com l'Heroon de Kineas. A més a més, Aï Khanoum també comptava amb una seca, on s'encunyaven monedes de bronze i de plata i que va ser oberta amb posterioritat al 285 a.C., en els darrers anys del co-regnat entre Seleuc I i Antíoc I (Martinez-Sève, 2015: 28).

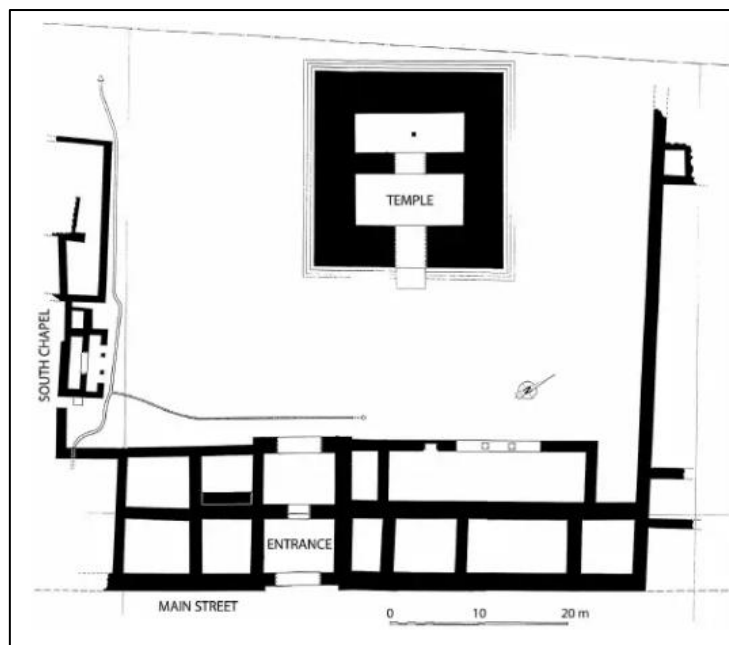

Fig. 9. Pla del santuari durant el període selèucida (Martinez-Sève, 2014: 275, fig. 6).

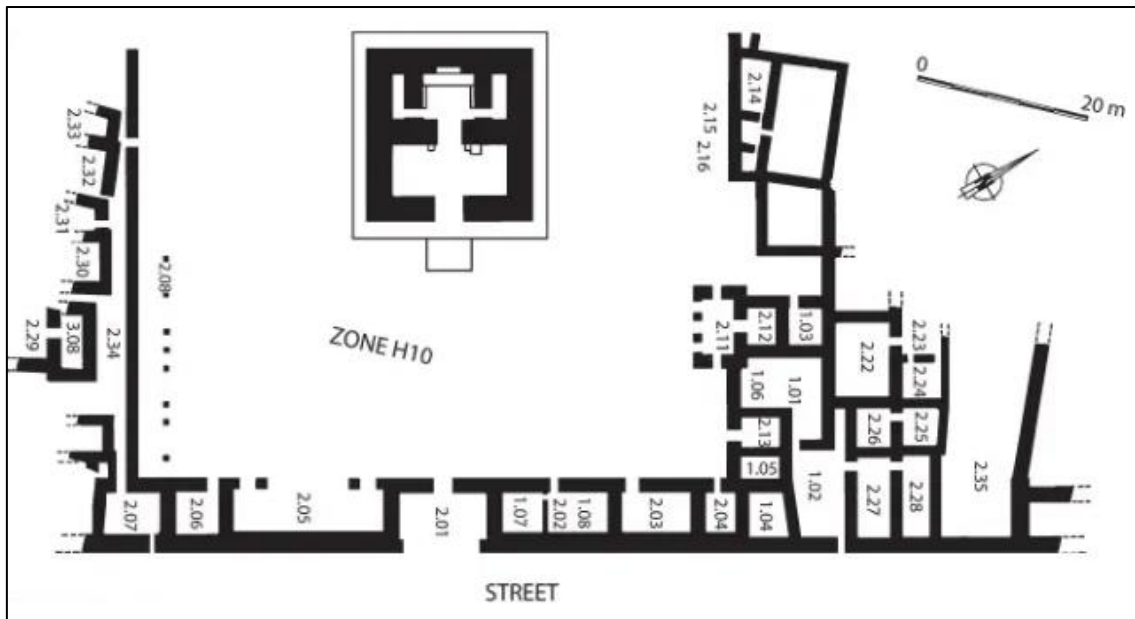
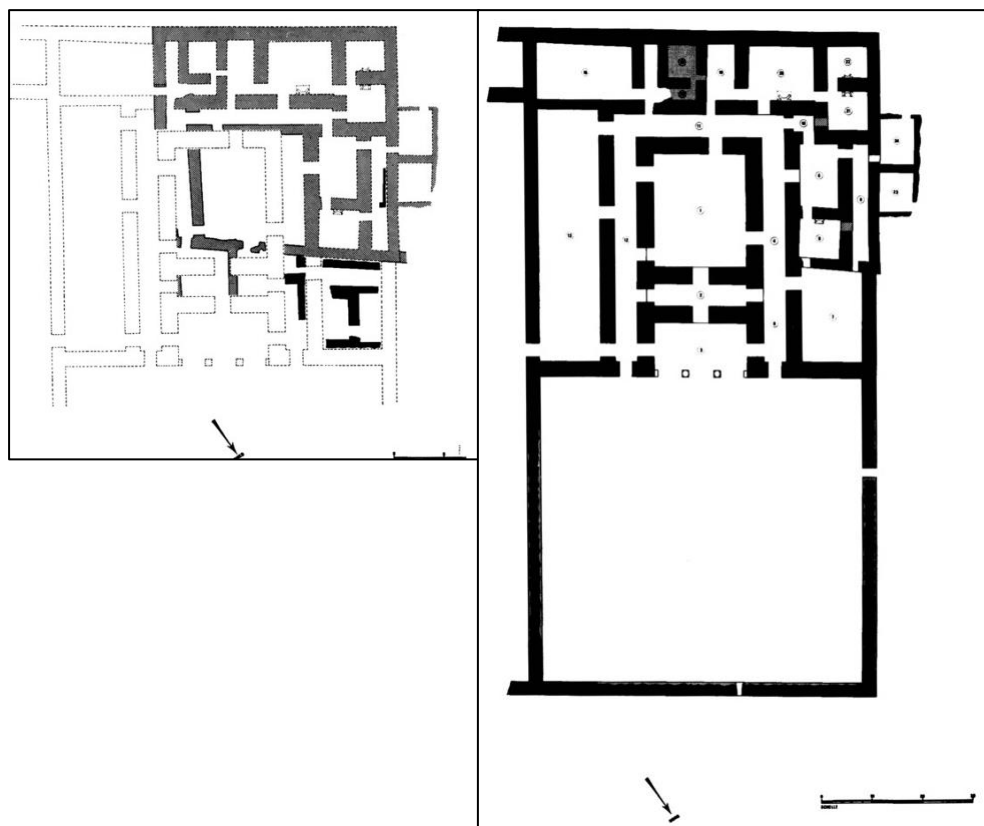

Fig. 10. Pla del santuari i del temple durant el regnat d'Eucratides I (període greco-bactrià) (Martinez-Sève, 2014: 273, fig. 5).

La projecció de la ciutat sembla que estava planejada des d'un primer moment ja que la muralla inicial tancava un espai de grans dimensions (c. 150 ha) i el carrer principal, prop del qual es situava el santuari, va ser elaborat en aquesta fase (Martinez-Sève, 2015: 31). La construcció del santuari es va realitzar sobre una terrassa intermèdia situada entre la part més elevada de la ciutat i l'àrea palacial. A més a més, aquest espai va patir una remodelació del paviment durant el regnat d'Antíoc I (c. 281-261 a.C.), abans de la seva conversió en un complex religiós tal i com ha evidenciat la troballa d'una moneda d'aquest monarca sota els còdols utilitzats per a l'elaboració del nou paviment. Els primers nivells de l'Heroon de Kineas serien contemporanis, com evidencia la tipologia d'escriptura emprada a l'estela apareguda en aquest monument i als preceptes que apareixen mencionats, que han estat també documentats en altres troballes epigràfiques d'altres ciutats com la del *gymnasium* de Miletopolis a Mysia (Turquia) (Martinez-Sève, 2015: 31-33).

No obstant això, el gran desenvolupament urbanístic d'Aï Khanoum va tenir lloc a la primera meitat del segle II a.C. de la mà dels reis greco-bactrians, entre els quals cal destacar les figures d'Eutidem I (c. 235-190 a.C.), la del seu fill Demetri I (c. 190-180 a.C.) i la d'Eucratides I (c. 171-148 a.C.). Aquests monarques van construir múltiples estructures de caràcter monumental, residències aristocràtiques —com la casa del sector sud, on s'han documentat 4 fases constructives (Figs. 11), o la mansió trobada fora de les muralles (Fig. 12)—, així com edificis públics fora de la muralla (Fig. 13) i un sector

administratiu (Fig. 14) (Bernard, 1970, 1974). A més a més, també es van renovar o reconstruir les muralles i, durant el regnat d'Eucratides I, es van erigir un *gymnasium* i un teatre (Fig. 8).

Figs.11 Casa del sector sud. Esquerra: Darrer quart del segle II a.C. Dreta: Mitjans del segle II a.C.
(Bernard, 1970: figs.9 i 11).

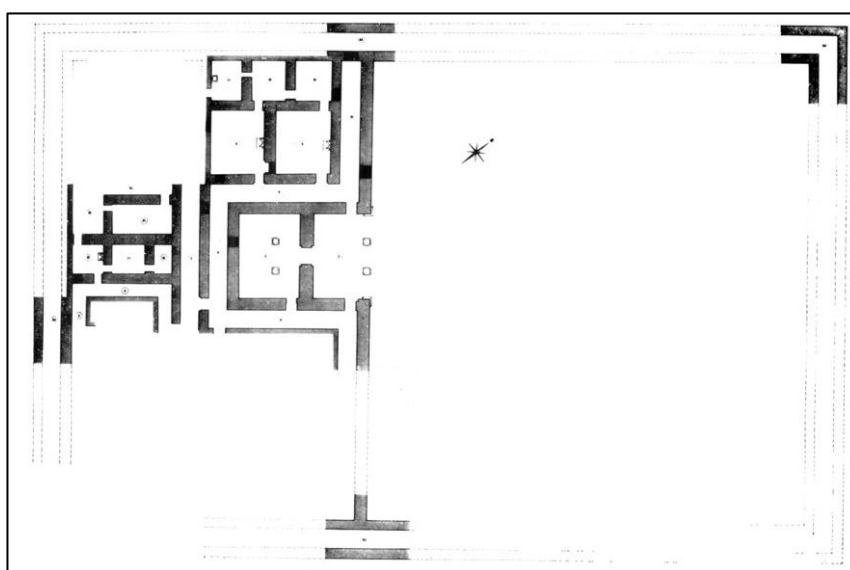

Fig. 12. Mansió trobada *extra muros* (Bernard, 1974: fig.1).

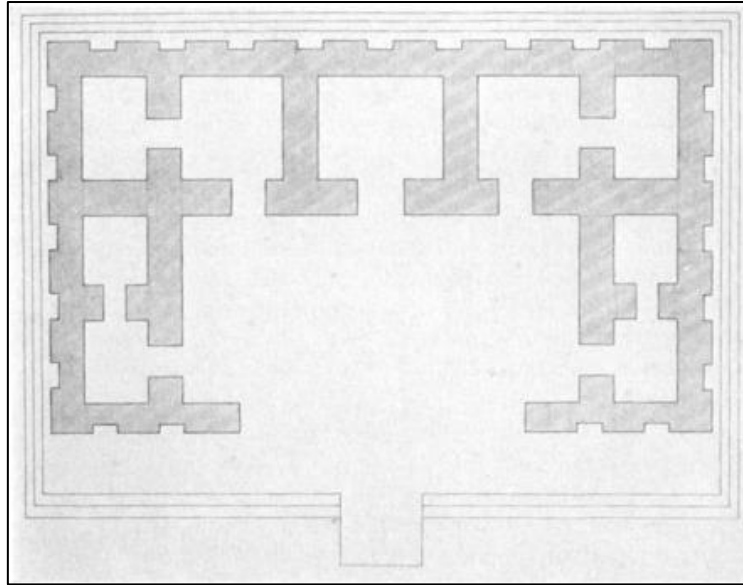

Fig. 13. Edifici públic *extra muros* (Bernard, 1974: fig.4).

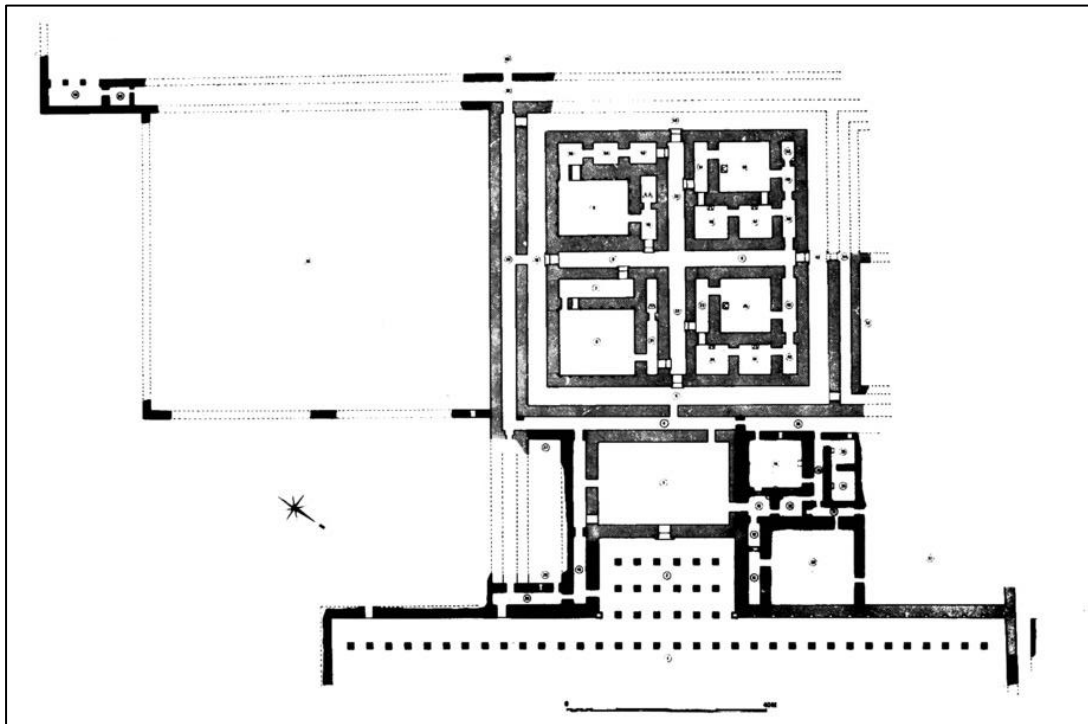

Fig. 14. Sector administratiu (Bernard, 1974: fig.6).

A mitjans del s. II a.C. la ciutat va ser assaltada per grups nòmades i, possiblement, també per altres poblacions bactrianes que s'oposaven al govern greco-bactrià. Com a conseqüència, el palau i el temple van ser destruïts, els monuments lúdics van deixar d'utilitzar-se, com mostren alguns enterraments a l'*orchestra* del teatre, i la ciutat va passar a ser ocupada pels nous pobladors (Martinez-Sève, 2015: 41).

5.3 Kampyr Tepe

El jaciment de Kampyr Tepe hauria estat inicialment un *phrourion* (fortalesa) fundat a la riba dreta del Amu Darya durant la campanya d'Alexandre el Gran al nord de la Bactriana a finals del s. IV a.C. Així mateix, hauria actuat també com a lloc d'intercanvi comercial ja que es troba situat a la ruta comercial que, des de la Índia fins al mar Caspi, connectava la Bactriana i la Sogdiana passant per les respectives capitals —*Bactra* (Balkh) al nord d'Afganistan i *Maracanda* (Samarcanda) a l'Uzbekistan— (Martínez *et al.*, 2016: 736).

L'assentament compta amb dues fases d'ocupació. La primera s'estén des del moment fundacional fins al segle II a.C., corresponent als períodes selèucida i greco-bactrià. Durant aquest període, l'assentament comprendria unes 13 ha i estava format per una ciutadella emmurallada (acròpolis) i una àrea d'hàbitat situada a una cota inferior coneguda com a “ciutat baixa” i separada de la ciutadella per un canal (Fig. 15). La segona fase s'inicia amb l'ocupació del poble nòmada Yuezhi a partir de la segona meitat del segle II a.C. i perdura durant els regnats dels primers reis Kushans i durant el regnat de Kanishka a mitjans del s. II d.C. De fet, la majoria de les estructures actualment visibles corresponen a aquesta darrera fase (Martínez *et al.*, 2016: 736-737).

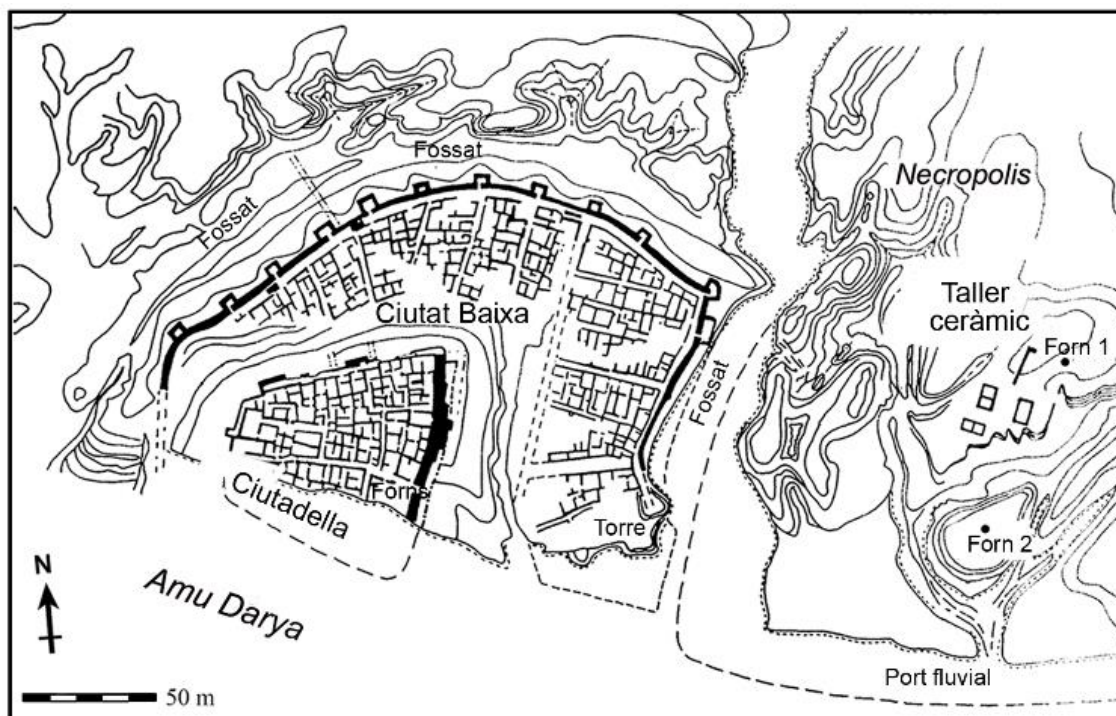

Fig.15. Pla de Kampyr Tepe (basat en Martínez *et al.*, 2016: 737, fig. 1b).

La muralla hel·lenística, construïda a partir de la tècnica de la tàpia, presenta una longitud de 13 a 18 m i una amplada que oscil·la entre els 2.7 i els 3.5 m. Es tracta de murs compactes sense galeries interiors que estan perforats amb arcs separats a 90 cm i col·locats a 50 cm del subsol (Bolelov, 2001).

A l'est del jaciment, fora muralles, es va excavar un taller terrissaire datat a la primera meitat del s. III a.C. (Fig. 15). Les excavacions portades a terme entre 2000 i 2001 van permetre documentar dos forns de cocció ceràmica de planta circular (Fig. 16) i de c. 2.15 m de diàmetre, una cabana de terra al costat, una superfície per a l'assecat de la ceràmica i un abocador amb acumulació de deixalles de la producció. Pel que fa als forns, aquests es trobaven a una distància de 100 m l'un de l'altre i presentaven dos nivells, un espai subterrani on es dipositava el combustible i una càmera de combustió probablement amb forma de cúpula amb una xemeneia. Aquests dos espais estaven connectats mitjançant sis canals radials i cadascun estava connectat, al mateix temps, amb dos forats rectes, que estaven disposats de forma concèntrica, tot permetent la distribució de l'aire calent a la càmera de combustió (Martínez *et al.*, 2016: 738).

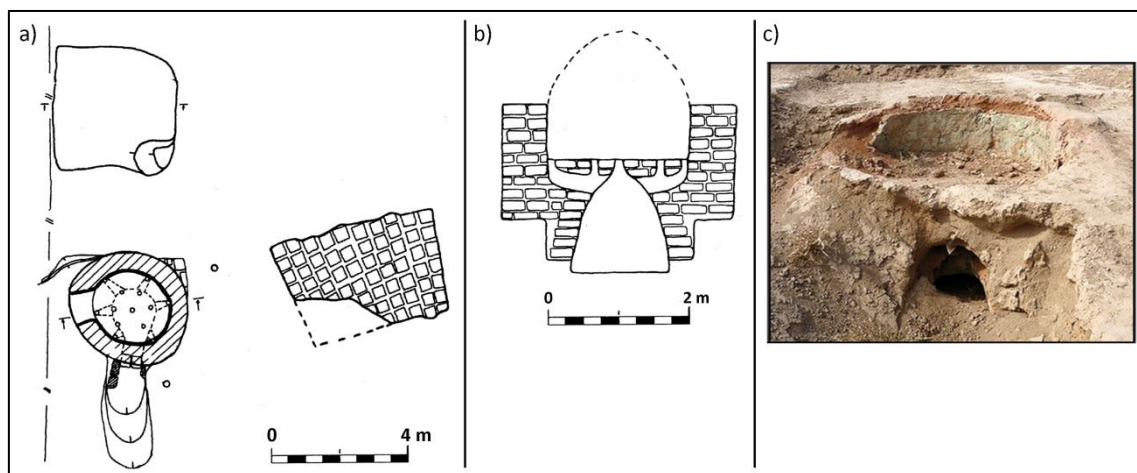

Fig.16 a) Planta del forn ceràmic i les restes annexes, b) Secció del forn (basat en Bolelov, 2001: 28-29, figs. 3, 4); c) Fotografia de l'estat actual del forn ceràmic (© IPAEB).

La poca potència estratigràfica del sector i l'absència de llars de foc i de zones domèstiques prop de la cabana han estat arguments utilitzats pels arqueòlegs per a suggerir que es tractava d'una àrea de producció ceràmica estacional. Així doncs, s'ha proposat que aquest taller hauria estat emprat per especialistes, que, de forma itinerant, s'ocupaven de la producció de vasos ceràmics per encàrrec.

D'altra banda, l'any 2009 es van documentar set forns de cocció ceràmica a l'extrem sud-est de la ciutadella, que van estar actius en 3 etapes: els forns 6 i 7 van estar en funcionament a la fase més antiga, els forns 1, 2, 3 i 4 a l'etapa intermitja i el forn 5 a la fase més tardana (Fig. 17) (Bolelov, 2011).

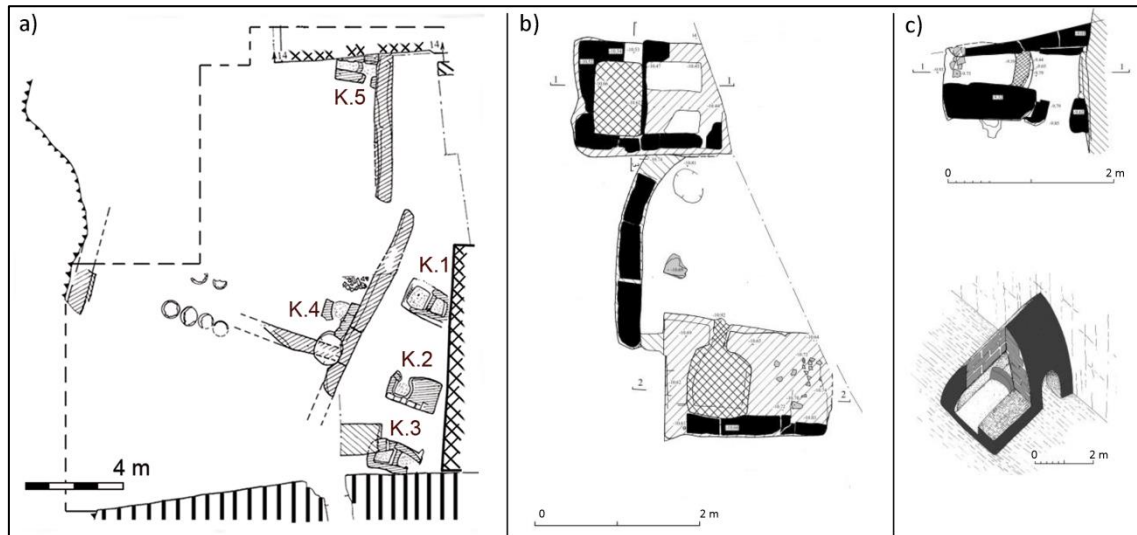

Fig. 17. a) Planta del taller ceràmic del sud-est de la Ciutadella amb els forns excavats (K); b) Planta dels forns 1 i 2; c) Planta i reconstrucció del forn 5 (basat en Bolelov, 2011, figs. 2, 3, 5).

Els forns, que estan construïts seguint un mateix patró, estan formats per dues càmeres en un mateix nivell amb un pas lateral per a la sortida dels gasos originats per la combustió. Les cambres de combustió i de cocció, que eren de planta rectangular, estaven cobertes per una falsa volta, que tenia una alçada d'entre 70 i 80 cm, mentre que l'alçada total del forn es situava al voltant d'1 m. L'obertura de càrrega del material de combustió es situava a la paret de suport (en tant que n'assegurava un tir més fort) o a la paret llarga, com succeeix en el forn 5, on l'obertura de la cambra de combustió es troba molt a prop de la paret del pati. Al costat dels forns de la part nord-oest es van trobar fragments de ceràmica fosos i massa cuits, fet que va portar a identificar-los com a rebutjos d'aquests forns ceràmics (Bolelov, 2011). La capacitat productiva d'aquests forns era inferior a la dels forns excavats a l'exterior del jaciment i se li ha atribuït una producció de terrissa domèstica, tal i com testimonien també els fragments de ceràmica no cuits trobats en els espais d'hàbitat d'època selèucida situats al pendent est, entre la Ciutadella i la ciutat baixa (Bolelov, 2001).

5.4 Termez

L'antiga ciutat de Termez es troba situada a la vora del riu Amu Darya, a uns 30 km a l'est de Kampyr Tepe. El jaciment està conformat per múltiples recintes emmurallats i presenta una cronologia que oscil·la des de l'època hel·lenística fins a l'ocupació de les tropes mongols encapçalades per Genguis Khan cap a 1220 d.C. (Leriche i Pidaev, 2007: 181-182; Gurt *et al.*, 2011: 752) (Fig. 18).

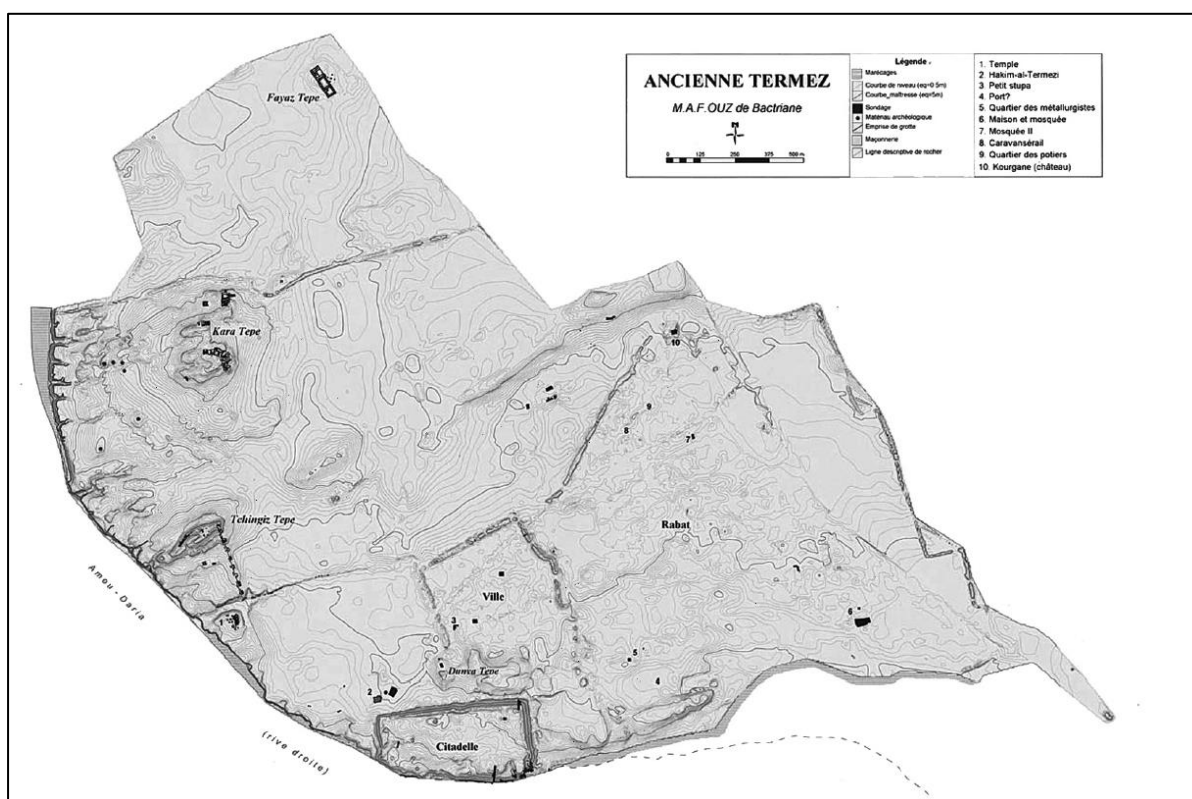

Fig. 18. Planta general de l'antiga Termez (Leriche i Pidaev, 2007: 183, fig. 2).

La ciutadella (Fig. 19), que va actuar com a fortalesa militar, és la que disposa de les restes corresponents al període selèucida, que daten de la primera meitat del segle III a.C (Leriche i Pidaev, 2007: 185-188). D'altra banda, el conjunt fortificat de Tchinguiz Tepe, situat sobre un turó a la riba del riu, hauria estat construït durant el període greco-bactrià final (Martínez *et al.*, 2014), tal i com evidencia la datació calibrada de ^{14}C realitzada sobre una estructura disposada sobre el substrat natural i que va proporcionar una datació de 174 a.C. (Gurt *et al.*, 2010: 386; Martínez *et al.*, 2014: 424). També a la plana al·luvial, al nord del Tchinguiz Tepe, la IPAEB ha excavat diversos nivells datats al període greco-bactrià final i a l'inici de l'ocupació nòmada Yuezhi (Martínez *et al.*, 2019: 542).

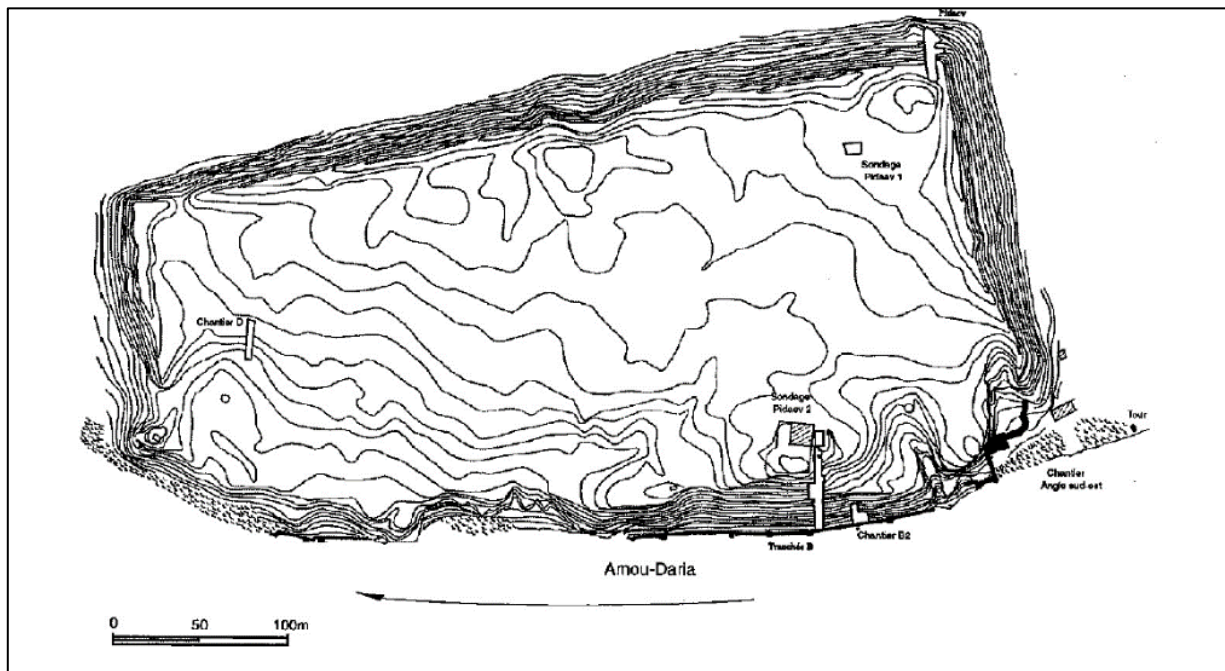

Fig. 19. Planta de la ciutadella de Termez (Leriche, 2010: 159, fig.7).

La ciutadella ocupa un espai rectangular de 500 m de llargada i 250 m d'amplada, que està envoltat per una muralla construïda amb toves. Tot i que es desconeix la cronologia de la construcció de la muralla, aquesta s'adscriu al període greco-bactrià final per les dimensions de les toves utilitzades en la seva construcció (Pidaev, 1991; Gurt *et al.*, 2011: 755). Com ja s'ha comentat, el coneixement arqueològic d'aquest assentament és escàs ja que només s'han practicat algunes trinxeres als anys 80 del segle passat, no arribant sempre als nivells inferiors més antics.

5.5 Kurganzol

L'assentament de Kurganzol és una fortalesa que, a diferència de les altres mencionades, està situada a l'extrem sud de la terrassa fluvial del riu Uchkul, tot essent una àrea que s'engloba dins la conca de Sherabad, que és un dels principals afluents del Surkhan Darya que, al seu torn, aporta les seves aigües a l'Amu Darya. La fortalesa està situada a 924 m sobre el nivell del mar i s'ha excavat aproximadament el 25% de la seva superfície (Fig. 20) (Sverchkov, 2008: 123).

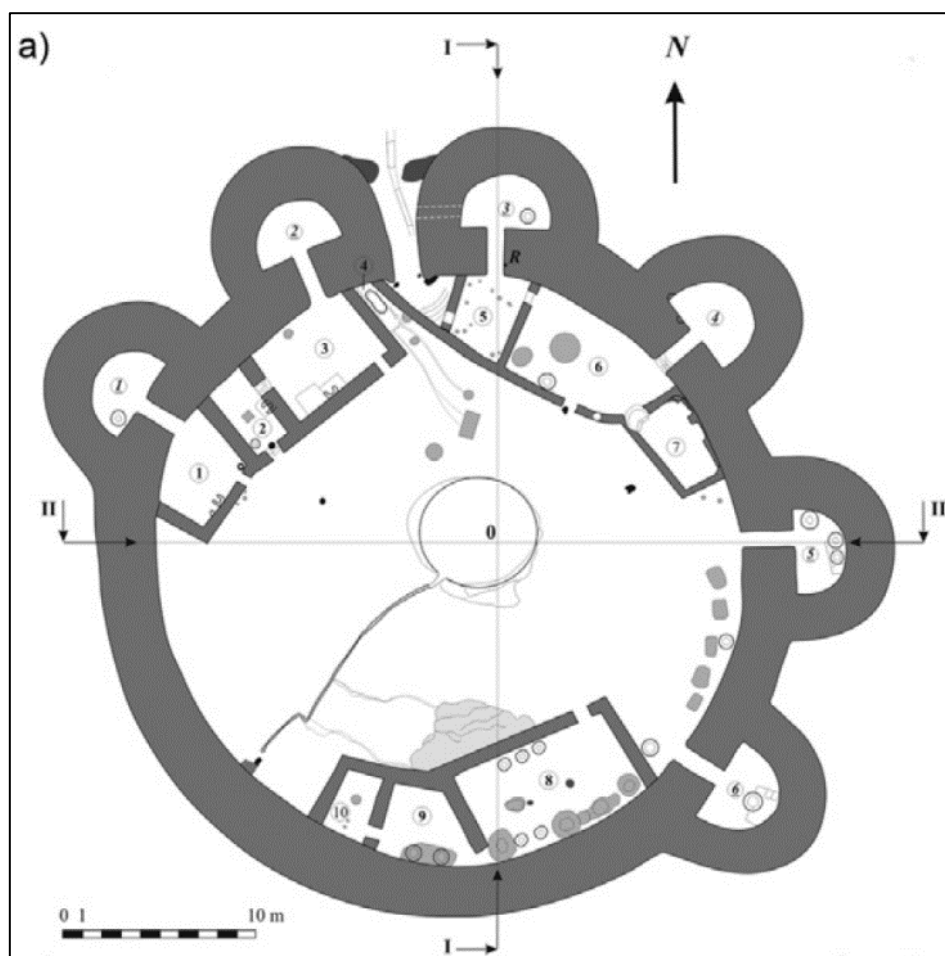

Fig. 20. Planta de Kurganzol amb les estructures corresponents a l'etapa 1 (Sverchkov, 2013, fig. 11).

Les dades aportades per l'excavació arqueològica, actualitzades a la monografia publicada per L. Sverchkov al 2013, situen l'ocupació de la fortalesa al darrer terç del s. IV a.C. De fet, es tracta d'un emplaçament militar ocupat per un període curt de temps, durant el qual va ser escenari de diferents episodis de combat i destrucció que han estat agrupats en dues etapes d'ocupació principals. Les dades proporcionades tant per l'arqueologia com per les fonts documentals semblen corroborar la idea de que es tracta d'una de les sis ciutadelles militars que Alexandre el Gran va fundar en punts estratègics entre la plana de l'Amu Darya i la frontera amb la Sogdiana (Sverchkov, 2008).

A la primera fase es construeixen la muralla perimetral de forma circular i de 2.6 m d'amplada i amb un diàmetre de c. 30 m i les sis torres semicirculars. Aquestes darreres, que conserven 3 m d'alçada i estaven formades per dos nivells, es troben concentrades al sector nord-est, que és el franc més vulnerable. Cal destacar que tot el sistema defensiu es va construir amb toves. Així mateix, l'entrada, situada al nord, entre les torres 2 i 3, estava flanquejada per dues columnes de fusta erigides sobre una base de pedra (Fig. 20). A més a més, es va anivellar l'espai interior per conformar un pati obert on es va disposar una cisterna d'aigua de 6×5.5 m de diàmetre i fins 1 m de profunditat, que permetia el subministrament d'aigua. Al voltant d'aquest pati i seguint el perímetre de la muralla, es van construir una sèrie d'habitacions amb toves i sostres probablement inclinats cap al pati interior. Els paviments consisteixen en una barreja d'argila i cendres amb algunes inclusions de calç (Sverchkov, 2008: 142; 2013: 17-18). Les habitacions es disposen en dos blocs d'habitacions i a totes s'hi accedia des del pati (Fig. 20). El bloc situat al nord constava de tres àrees destinades a la cuina (espais 1, 2, 3), un bany (4), una caseta de vigilància (5) i dos magatzems de productes alimentaris (6, 7). D'altra banda, el bloc situat al sud contenia tres habitacions adjacents utilitzades com a àrees d'emmagatzematge (cereals, vi, oli, etc.) (Fig. 21). D'aquestes dades s'extreu la hipòtesi de que la fortalesa acolliria una guarnició militar formada per unes 30 persones (Sverchkov, 2013: 20). Cal destacar que l'estil arquitectònic de Kurganzol recorda al de la fortalesa de Talashkan-I, que ha estat datada entre el segle VI - IV a.C i que està situada a 15 km al sud-oest de la ciutat de Sherabad (Sverchkov, 2008: 134).

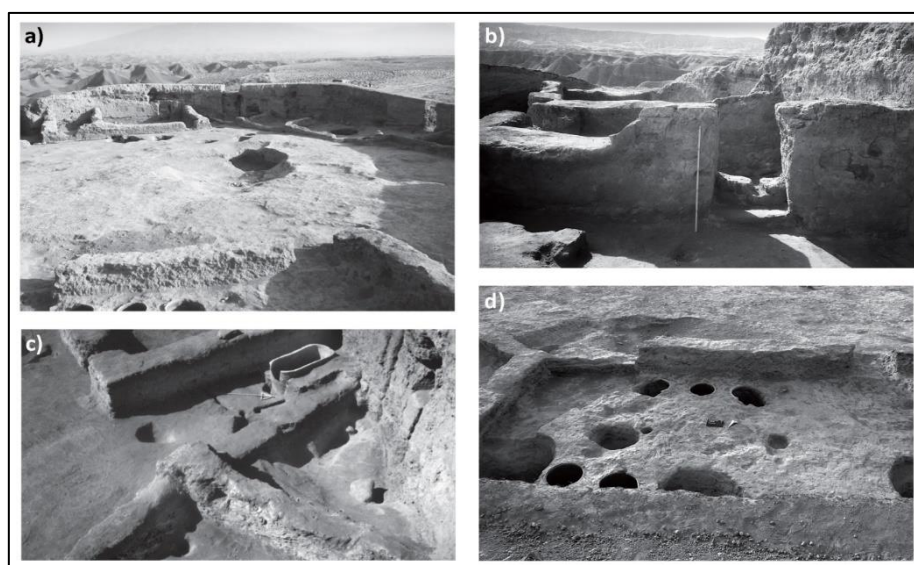

Fig. 21. Estructures i pati interior de Kurganzol (a); Habitació 3 (b) i 4 amb banyera (c) del bloc nord; habitació del bloc sud (d); (Sverchkov, 2013, figs. 16, 24, 27, 33).

Les estructures de la primera fase d'ocupació apareixen cobertes per nivells de destrucció i incendi que evidencien que la fortalesa va patir un fort atac a les darreries del s. IV a.C. En aquest sentit, no es documenta la reconstrucció dels edificis de la fase anterior però sí algunes remodelacions. Així mateix, l'accés a les torres 1, 2 i 3 va ser tapiat utilitzant toves de mida típica hel·lenística. A més a més, s'han identificat múltiples sitges de diferents formes i dimensions, algunes de les quals arriben a tenir 1.5 m de profunditat. Els nivells de carbons i cendres que cobreixen aquestes restes porten a pensar que aquesta fase va acabar de manera sobtada a causa d'un incendi que va afectar a totes les estructures del jaciment (Sverchkov, 2008: 148-149; 2013: 77-79). Amb posterioritat a l'incendi s'iniciaria una darrera fase durant la qual el jaciment hauria estat ocupat de forma puntual i possiblement interrompuda. Cal destacar que no s'han documentat estructures constructives d'aquesta fase, sinó que només s'ha identificat un nombre molt reduït de fragments ceràmics al sector nord-oest del jaciment (Sverchkov, 2008: 162).

6. Els centres de producció ceràmica

Fins a l'actualitat, al territori de la Bactriana s'han documentat 17 forns de producció ceràmica que es poden datar als límits dels segles IV-I a.C.. La majoria dels forns es localitzen a la riba dreta de la Bactriana, més concretament, als jaciments de Dallverzintepe, Kampyr Tepe, Saksanokhur i Dabill-Kurgan. Així mateix, també s'ha documentat i estudiat un forn al jaciment d'Aï Khanoum. Es tracta principalment de forns circulars de dos pisos amb pilar al centre de la cambra de combustió, que servia de suport de la graella, i amb cúpula o coberta plana a la càmera de cocció. Aquests tipus de forns són molt similars als forns del període hel·lenístic del Mediterrani oriental i del nord del Mar Negre. No obstant això, la majoria d'aquests forns no han estat objecte d'estudi dels equips de recerca arqueològics que han intervingut a la zona, fet que ha limitat el coneixement actualment disponible sobre aquestes estructures (Bolelov, 2011).

Els forns descoberts a la part sud-est de la ciutadella de Kampyr Tepe presenten una planta rectangular amb un sol pis i dues cambres de cocció. Aquesta tipologia recorda, en part, als tipus de forns més antics d'Àsia Central, que han estat datats a finals del IV-inicis del III mil·lenni a.C. i que han estat documentats a Sapallitepe, Erkugan i Dagaitepe (Uzbekistan) i al territori del sud del Turkmenistan.

Per tant, la coexistència a Kampyr Tepe de forns dels dos tipus evidencia la necessitat d'aprofundir en el coneixement d'aquestes estructures (Bolelov, 2011).

En quant a la cronologia proposada per al funcionament dels tallers ceràmics, l'anàlisi de radiocarboni realitzat per la missió arqueològica hispano-uzbeka IPAEB sobre una mostra de carbó procedent dels forns ceràmics excavats a la ciutadella de Kampyr Tepe, daten el seu funcionament entre 375-160 cal. a.C. En canvi, la datació obtinguda per a l'àrea d'hàbitat situada a l'est entre la Ciutadella i la ciutat baixa permet situar l'ocupació d'aquest sector entre 170-88 cal. a.C. Aquestes datacions permeten situar la producció i ús de la vaixella a Kampyr Tepe des de finals del s. IV a.C. fins a finals del s. II a.C. (Martínez et al., 2016: 738)

7. La vaixella de taula hel·lenística: el significat del banquet

Els conjunts ceràmics estudiats corresponen a un repertori de peces de vaixella de taula corresponents a bols, copes, plats, cràteres, plàteres i oenochoes (aquest darrer només s'ha documentat a la darrera fase d'Aï Khanoum). La majoria d'aquestes peces ceràmiques, que cercaven imitar els elements utilitzats al *symposium* mediterrani i que tenien una funció determinada vinculada a l'acte de servir, menjar o beure; van ser utilitzades en contextos de banquet. No obstant això, la pràcticament absència d'altres formes vinculades a aquestes celebracions, com l'*oenochoe* o la *kylix*, així com la identificació d'un notable nombre de formes de tradició aquemènida, algunes de les quals imiten la vaixella de luxe metàl·lica d'aquest període previ, condueix a la necessitat d'utilitzar el concepte ampli de "banquet".

En aquest sentit, cal destacar el paper fonamental que juguen els banquets en la configuració de les identitats socio-polítiques. De fet, aquesta visió de la transmissió de missatges a través del menjar ja va ser plantejada per l'antropòleg Roland Barthes: *For what is food? It is not only a collection of products that can be used for statistical or nutrition studies. It is also, and at the same time, a system of communication, a body of images, a protocol of usages, situations, and behavior*" (Barthes, 1997: 21). Aquesta idea va ser aprofundida per la també antropòloga estructuralista Mary Douglas:

"If food is treated as a code, the messages it encodes will be found in the pattern of social relation being expressed. The message is about different degrees of hierarchy, inclusion and exclusion, boundaries and transactions across the boundaries. Like sex, the taking of food has a social component, as well as a biological one. Food categories therefore encode social events" (Douglas, 1999: 61).

Seguint aquesta línia, el sociòleg Pierre Bordieu va introduir el concepte de la classificació dels gustos a la seva obra *La distinction, Critique sociale du jugement*:

“[...]taste classifies and it classifies the classifier. Social subjects, classified by their classifications, distinguish themselves by the distinctions they make, between the beautiful and the ugly, the distinguished and the vulgar, in which their position in the objective classifications is expressed or betrayed. And statistical analysis does indeed show that oppositions similar in structure to those found in cultural practices also appear in eating habits.” (Bourdieu, 1984: 6).

En aquest sentit, l'acceptació i l'assimilació del caràcter socio-polític del menjar ha estat englobat sota el terme de “*gastro-politics*” pel sociòleg Arjun Appadurai (1981: 494).

El principi fonamental sobre el qual s'assenta el banquet és la iniciativa de compartir, que ha estat definida des del camp de l'antropologia social i cultural com la forma més universal de comportament social i econòmic. Aquesta es basa en la idea de la donació permanent o “*ever-giving nature*”, que ha estat substituïda pel concepte de “*generalized mutuality*” amb la finalitat de remarcar el caràcter mutu de l'acte (Benz, 2009: 4). En aquest sentit, la reciprocitat pot ser més o menys equitativa i entesa de múltiples maneres en cada societat. En les relacions d'intercanvi també s'ha de considerar el concepte “*demand-sharing*”, que subratlla la naturalesa obligatòria de la relació en tant que hi ha una demanda i que es basa en la idea de que els objectes són el mitjà a través dels quals es configuren les relacions socials i de que el valor de cada objecte depèn de la seva potencialitat per assolir les expectatives socials (Benz, 2009: 5).

Seguint aquesta línia, James R. Perodie estableix tres categories d'intercanvi: “*no return feasts*”, “*equal-return feasts*” i “*greater return feasts*”. En el primer grup, en què el promotor del banquet no espera que les persones invitades en celebrin un altre com a forma de retorn, poden respondre a celebracions solidàries (*solidarity feasts*), festes de treball (*work-party feasts*) o festes de sol·licitud (*solicitation feasts*). Els banquets solidaris responen a actes en els quals l'organitzador distribueix els recursos de les àrees de producció que controla entre els treballadors o membres de la comunitat, tot reservant-se el *surplus* existent. Aquest li permetria la celebració de banquets i/o la realització d'intercanvis per assegurar-se el control sobre el seu grup mitjançant la distribució dels recursos (Perodie, 2001: 192-193). També es podrien celebrar banquets per atraure mà d'obra o a canvi d'uns treballs realitzats, fet que afavoria els intercanvis de béns, aliments o begudes entre comunitats i enfortia les possibles aliances. Els *solicitation feasts* s'entenen com celebracions organitzades amb la voluntat d'obtenir algun favor o suport d'individus amb un gran poder polític i econòmic.

En quant als “*equal-return feasts*”, Perodie exposa que, en aquest tipus de banquet, els participants podien anar acompanyats per altres membres del seu grup que no haguessin estat convidats per l’organitzador del banquet, fet que pot vincular-se amb la idea de retorn per algun acte determinat, tot actuant a la vegada com a element de control polític tal i com s’ha esmentat amb anterioritat. Així doncs, també s’hauria de fer referència a la possible existència d’un patró de distribució del menjar i de la beguda en funció de la posició socio-política dels invitats tant pel que fa a la quantitat com a l’ordre d’entrega d’aquests. D’altra banda, s’han de mencionar els “*promotional feasts*”, en els quals l’organitzador del banquet potencia la imatge del propi grup amb múltiples finalitats com per exemple l’establiment d’aliances polítiques o de matrimonis (Perodie, 2001: 195, 197).

Els “*competitive feasts*”, inclosos dins dels “*greater-return feasts*” eren promocionats per individus o famílies amb un gran poder político-econòmic, que distribuïen una gran quantitat de béns entre els invitats a canvi d’un retorn superior (Perodie, 2001: 199, 206-207). Cal remarcar que la preparació d’aquests banquets multitudinaris podria tardar anys a causa de la necessitat d’obtenir un nombre elevat de béns per a poder distribuir-los entre els invitats. Els béns obtinguts a canvi augmentaven el prestigi i la riquesa de l’organitzador del banquet multitudinari, qui podia també redistribuir-los entre els convidats d’un rang elevat per tal d’establir aliances político-econòmiques. També es podrien donar banquets en els quals diversos rivals competeixen entre sí pel poder polític d’un grup o d’un territori polític concret.

La mort d’un membre de l’elit esdevé un fenomen de traspàs del poder polític que ve marcat per la celebració d’un banquet funerari, que té l’objectiu de donar visibilitat a aquest acte. De fet, B. Hayden el descriu així: “[...] *the funeral feast was the heir’s statement assuring other elites that he would keep the debt and exchange cycle operating*”. No obstant això, aquest manteniment del cercle d’intercanvi mencionat per l’autor no implica necessàriament que l’hereu continuï relacionant-se amb la mateixa xarxa de contactes que el seu predecessor, sinó que pot optar per establir nous vincles. En aquest context pot néixer la competència per esdevenir el successor del difunt. Així doncs, la celebració del banquet funerari juga un paper cabdal en la demostració de la vàlua del successor, tot demostrant la seva riquesa i convidant als seus partidaris, que podien ser de la pròpia comunitat, d’altres grups o d’ambdós (Hayden, 1995: 65-66).

D'altra banda, el banquet, en tant que a escenari dramàtic, també es diferencia dels àpats diaris per la presència de marcadors socio-polítics, com poden ser la quantitat de menjar i/o beguda, els productes de consum cars o exòtics, una vaixela específica, una vestimenta determinada, elements d'ornamentació personal o un emplaçament arquitectònic destinat a aquest acte. En aquest sentit, Michael (Dietler 2011: 185) subratlla la importància de no confondre la informació proporcionada per aquests elements en el context arqueològic ja que un mateix objecte pot ser emprat tant per marcar una categoria social com un tipus de banquet.

D'altra banda, també resulta interessant reflexionar sobre altres aspectes que podrien haver contribuït a la dramatització de l'escenari del banquet com serien els adorns, els gustos i les olors (O'Connor, 2015: 3).

8. La vaixella de taula. Anàlisi formal

8.1 Aï Khanoum

Els treballs arqueològics dirigits per P. Bernard de la DAFA a Aï Khanoum entre els anys 1964 i 1978 van posar al descobert importants conjunts ceràmics atribuïts a tots els períodes d'ocupació d'aquest assentament de caràcter reial. Jean-Claude Gardin i Dominique Liger van començar a estudiar els materials ceràmics amb l'objectiu de crear una classificació tipològica que englobés el conjunt de les troballes, però aquesta recerca no va ser mai publicada com a conseqüència, parcialment, de la nova realitat política de l'Afganistan a partir del 1978.

En l'actualitat es disposa d'una proposta de classificació tipològica realitzada per Bertille Lyonnet a partir de les ceràmiques recuperades en determinats sectors del jaciment, com l'Heroon de Kineas, el barri al sud-oest o la casa del sector sud. A més a més, aquesta autora ha establert algunes comparatives entre els contextos ceràmics recuperats a Aï Khanoum i els recuperats a altres centres contemporanis com *Maracanda* (Samarcanda) (Lyonnet, 2012, 2013a, 2013b).

Així doncs, les ceràmiques més antigues d'Aï Khanoum corresponen a les trobades als nivells inferiors de l'Heroon de Kineas, que han estat datades durant el regnat d'Antíoc I i que responen a formes típicament gregues com plats de peix, bols de tipus *echinus* i cràteres. La majoria presenten pastes de color marró clar, sense engalba o rarament amb engalba vermella i cap decoració (Lyonnet, 2012: 146, 158).

D'altra banda, la vaixella de taula recuperada a la casa situada al barri sud-oest de la ciutat, per a la qual s'han identificat cinc fases d'ocupació, permet avaluar els prototipus ceràmics utilitzats a Aï Khanoum durant el període greco-bactrià (Lyonnet, 2013a). En aquest sentit, a les làmines de dibuixos que s'exposen al llarg de l'apartat, el color gris clar identifica les engalbes vermelles mentre que el gris fosc identifica les engalbes negres.

La fase VI correspon a una fase prearquitectural, que ha deixat molt pocs vestigis i que és impossible definir per la ceràmica. Així doncs, les fases V i VI es caracteritzen per la poca presència de vasos amb decoració de palmetes estampades i per l'aparició dels bols carenats i dels bols amb fons cònic, així com també per la introducció de la producció ceràmica de pasta gris-negra (Lyonnet, 2013a: 186).

La fase V correspon a la primera ocupació de la casa i ha estat datada a inicis del segle II a.C. per l'aparició dels bols carenats, que van esdevenir una forma molt freqüent a partir de les darreries del segle III-inicis del segle II a la Mediterrània (Lyonnet, 2013a: 186).

La fase IV, de la qual només es conserven alguns murs cap a l'angle nord-oest dels murs de la fase III (Bernard, 1970: 316), ha estat datada a mitjans del segle II a.C o al darrer quart del segle II a.C. per l'aparició de les cràteres lleugerament convexes amb llavi exvasat, que han estat datades a Atenes entre mitjans del segle III a.C i el darrer quart del segle II a.C. (Lyonnet, 2013a: 188-189) .

La fase III, que es caracteritza per l'aparició de les cràteres convexes amb llavi horitzontal, es data a partir d'una moneda d'Eutidem III al darrer quart del s. II a.C. Alguns dels elements arquitectònics d'aquesta fase van ser reutilitzats per a la renovació de la casa a la fase II (Bernard, 1970: 313-315).

La fase II representa l'última fase d'ocupació grega i ha estat datada a la segona meitat del segle II a.C a partir de l'aparició dels bols hemisfèrics amb peu en forma d'anell amb cantell recte, que van substituir els bols amb vora reentrant (*echinus bowls*) cap al 150 a.C. a Atenes (Lyonnet, 2013a: 188). En aquestes fases es documenta un gran volum de ceràmica grisa, que representa aproximadament el 22% de les troballes, i l'aparició dels "bols de Megara" amb decoració en relleu exterior, dels "bols de Pèrgam" amb decoració en alt relleu al fons interior, de bols hemisfèrics amb peu en forma d'anell amb cantell recte i d'*oenochoes* amb nanses decorades amb aplicacions figurades (Lyonnet, 2013a: 186-187).

Els bols de tipus "Megara", atribuïts a produccions de l'àrea de Megara a la Grècia continental, van aparèixer a Atenes entre el 225 i el 200 a.C. i, segons l'estudi fet per S. Rotroff (1997), no s'haurien difós fora de l'Àtica fins a les darreries del s. III i sobretot a inicis del s. II a.C. A més a més, d'entre les decoracions documentades a Atenes es troben motius florals molt similars als identificats als vasos d'Aï Khanoum. No obstant això, el motiu floral va desaparèixer a partir del 145 a.C. a favor d'un motiu més simple de fulles amb pètals llargs, que també s'han recuperat a Aï Khanoum als darrers moments de la seva ocupació (Lyonnet, 2013a: 187). D'altra banda, entre els motius dels bols atribuïts a Pèrgam, s'han identificat un total de tres, dos dels quals representen un cap de dona amb un pentinat *calathos*, un també acompanyat per palmetes geomètriques, mentre que el

tercer podria ser una màscara teatral. La producció d'aquests bols a Atenes està datada entre el 240 i 200 a.C. (Lyonnet, 2013a: 187-188).

Finalment, la Fase I correspon a l'ocupació més recent de la casa, quan és reocupada després del seu enderroc cap a les darreries del segle II a.C..

A nivell general, s'han documentat cràteres amb parets sinuoses verticals o exvasades (Fig. 22) i cràteres amb parets convexes amb el llavi aplanat en totes les fases a excepció de la fase V (Fig. 23). D'altra banda, les cràteres amb parets convexes amb el llavi aplanat horitzontalment es documenten en totes les fases d'ocupació (Fig. 24), mentre que les cràteres amb parets lleugerament convexes amb el llavi aplanat i exvasat només es documenten a partir de la fase III (Fig. 25).

Els plats de peix es documenten en totes les fases de la casa amb diferents tipus de vora: exvasada i llavi vertical o oblic (Fig. 26), els plats de peix amb vora exvasada curta convexa (Fig. 27) o lleugerament plegada cap avall (Fig. 28), o amb llavi engrossit (Fig. 29) es documenten a totes les fases de la casa. En canvi, els plats de peix amb vora exvasada curta i llavi vertical només es documenten a les fases I, IV i V-VI. Un altre prototipus de plat amb vora exvasada i llavi lleugerament reentrant i pronunciat també s'han documentat a totes les fases (Fig. 30), mentre que els plats amb vora reentrant només s'han identificat a les fases I i IV-V (Fig. 31). Alguns d'aquests prototipus de plats es van fabricar amb pastes grises i engalbes negres i sovint presenten decoració estampada al fons intern (Figs. 32, 33).

A excepció dels bols de Megara que apareixen a les fases més recents (Fig. 39), la resta de formes de bols s'han documentat a totes les fases de la casa i corresponen als següents tipus: bols amb llavi recte o molt poc engrossit i amb parets rectes o convexes (Fig. 34), bols amb llavi recte o molt lleugerament engrossit amb parets carenades i amb la part superior recta o còncava (Fig. 35), bols amb llavi recte engrossit o aprimat amb parets “à *ressaut*” i bols amb llavi engrossit, vora exvasada i parets convexes o còncaves (Fig. 36). Algunes d'aquestes formes van ser també imitades amb pastes grises i amb superfícies engalbades de color negre, presentant alguns decoració estampada al fons intern (Fig. 37). Un altre prototipus correspon a bols més o menys hemisfèrics amb llavi cònic i vora reentrant o amb llavi “*soulignée par un bourrelet*” a l'interior i presentant sovint engalba vermella i decoració impresa al fons interior (Fig. 38). També són molt freqüents a totes les fases els bols (“*echinus*”) amb vora reentrant (Fig. 40), fabricats amb pasta oxidant o

grisa-negra (Fig. 41), així com els bols amb llavi fortament exvasat horitzontal o caigut (Figs. 42, 43) i els bols amb llavi poc exvasat horitzontal o caigut (Fig. 44). Finalment, també s'han documentat copes a totes les fases d'ocupació de la casa, que adopten perfils hemisfèrics, ovoïdes o carenats (Fig. 45).

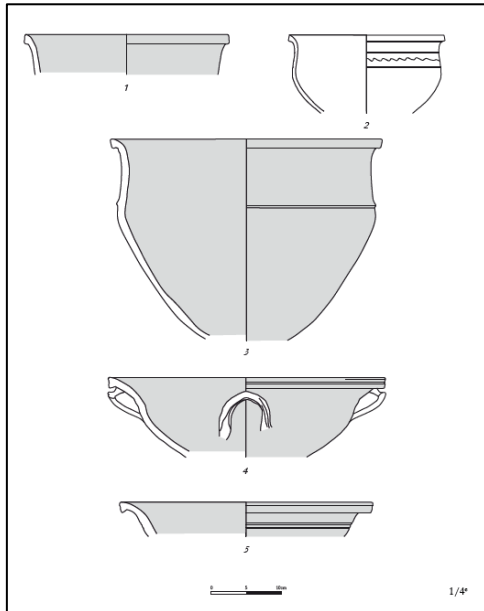

Fig. 22. Cràteres amb parets sinuoses verticals o exvasades. Fases: I (5), I-II-III (2), II (4), III (3), IV (1) (Lyonnet, 2013a: Fig. 96).

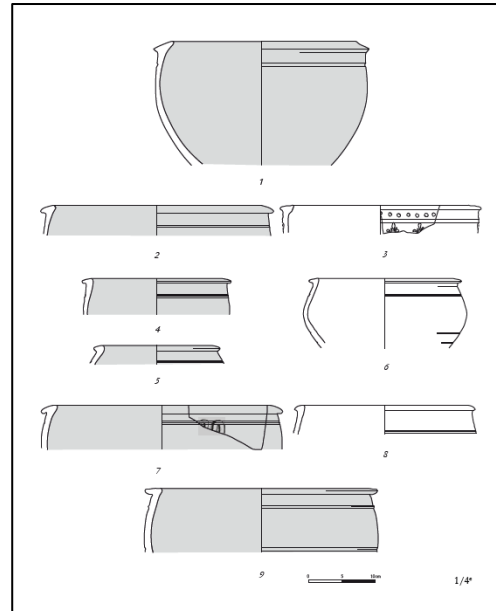

Fig. 23. Cràteres amb parets convexes amb el llavi aplanat. Fases: I (7,9), I-II (4,5,8), I-II-III (6), II-III (3), IV (1, 2) (Lyonnet, 2013a: Fig.97).

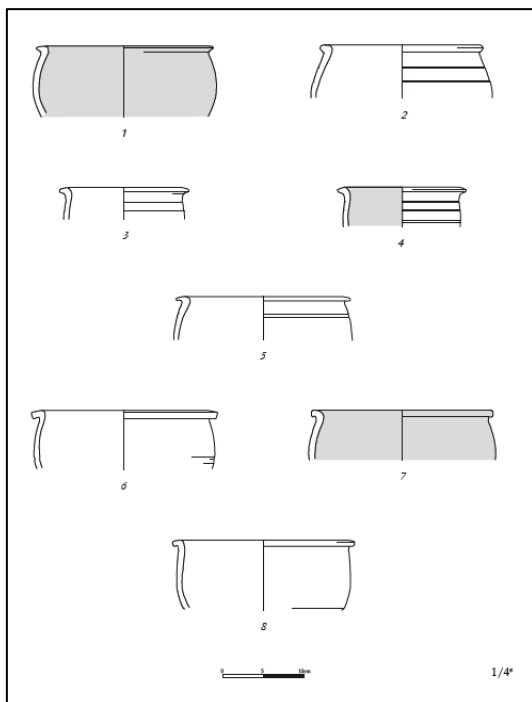

Fig. 24. Cràteres amb parets convexes amb el llavi aplanat horitzontalment. Fases: I (4,5), I-II (7, 8), III (6), IV (2, 3), V (1) (Lyonnet, 2013a: Fig. 98).

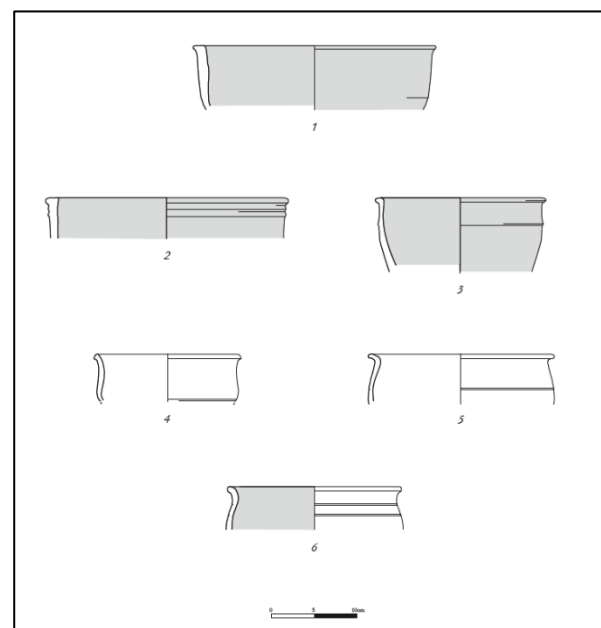

Fig. 25. Cràteres amb parets lleugerament convexes amb llavi aplanat i exvasat. Fases: I (2, 3), I-II (1, 6), III (4, 5) (Lyonnet, 2013a: Fig. 99).

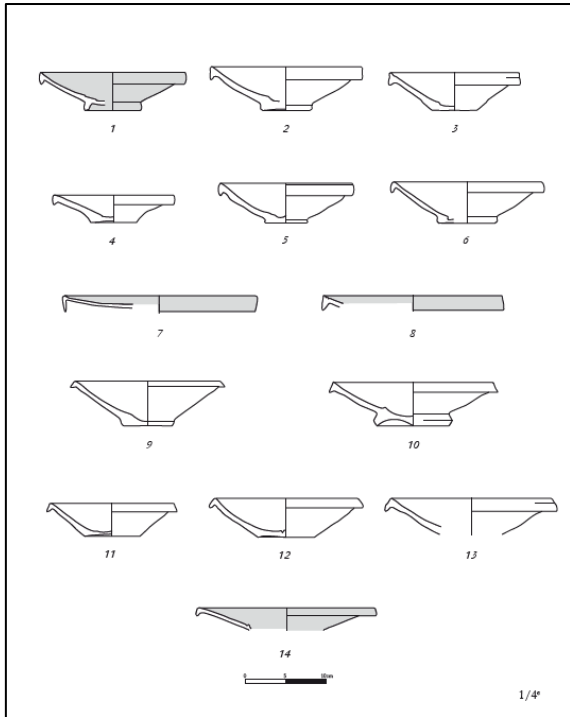

Fig. 26. Plats de peix amb vora exvasada i llavi vertical o oblic. Fases: I (8), I-II (6), III-IV (4, 14) IV (3, 12, 13), IV-V (2, 7, 11), IV (10), V-VI (1, 5, 9) (Lyonnet, 2013a: Fig. 101).

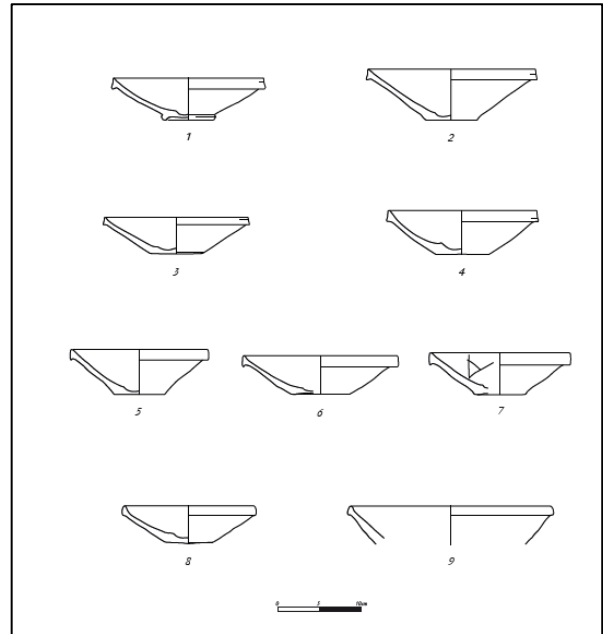

Fig. 27. Plats de peix amb vora exvasada curta i llavi vertical. Fases: I (9) IV-V (7) V (5, 8) V-VI (1, 2, 3, 4, 6) (Lyonnet, 2013a: Fig. 102).

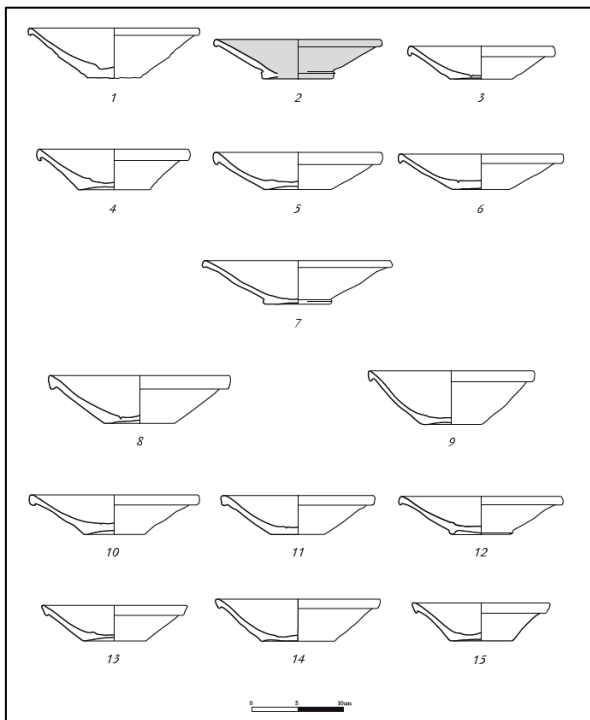

Fig. 28. Plats de peix amb vora exvasada curta convexa o lleugerament plegada cap avall. Fases: I (10), I-II (11, 12), II-III (9, 14, 15) III-IV (6, 7, 8) IV (4, 5) IV-V (2, 3, 13), V-VI (1) (Lyonnet, 2013a: Fig. 103).

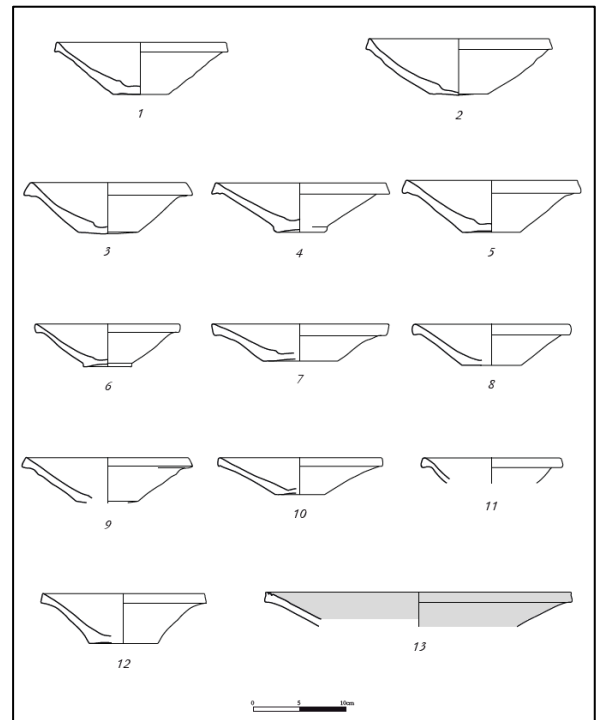

Fig. 29. Plats de peix amb llavi engrossit. Fases: I (11), I-II (13), II-III (12) II-III-IV (10) IV (7, 8, 9) IV-V-VI (3), IV-V (6), V-VI (1, 2, 4, 5) (Lyonnet, 2013a: Fig. 104).

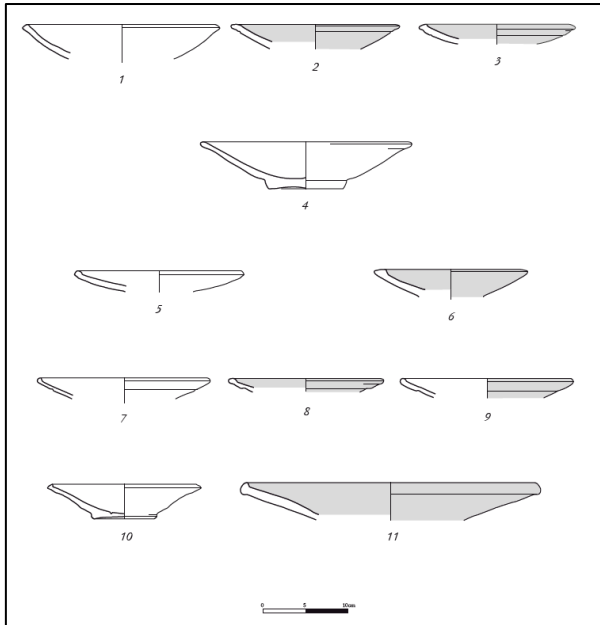

Fig. 30. Plats amb una vora exvasada i un llavi lleugerament reentrant i pronunciat. Fases: I (4, 8, 9, 10, 11), I-II-III (7), IV-VI (1), IV (2, 3, 6), IV-V (5) (Lyonnet, 2013a: Fig. 105).

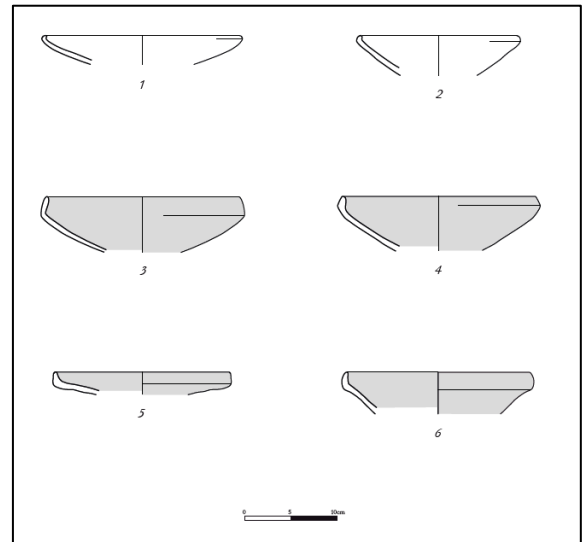

Fig. 31. Plats amb vora reentrant. Fases: I (1, 2, 6), IV (4, 5), IV-V (3) (Lyonnet, 2013a: Fig. 106).

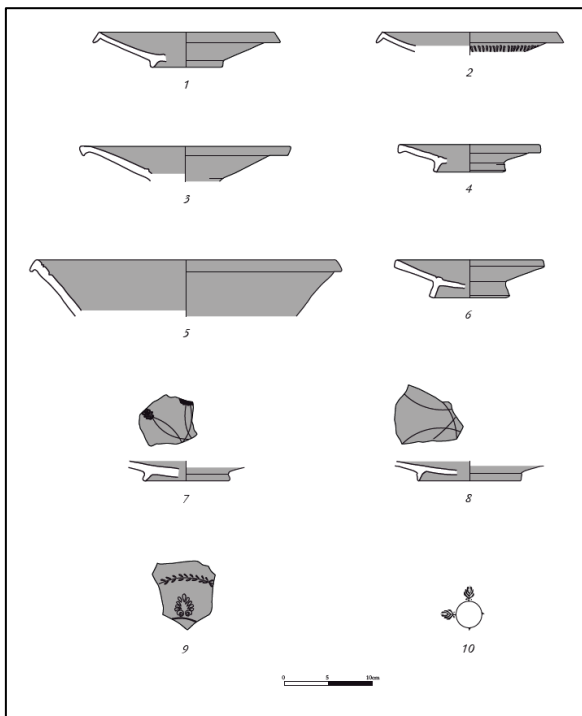

Fig. 32. Plats de peix de la producció gris-negra que imiten les formes de les figures 101-104. Fases: I (4, 6, 8), I-II-II (5, 7), IV-V (1, 2, 3, 10), V (9) (Lyonnet, 2013a: Fig. 107).

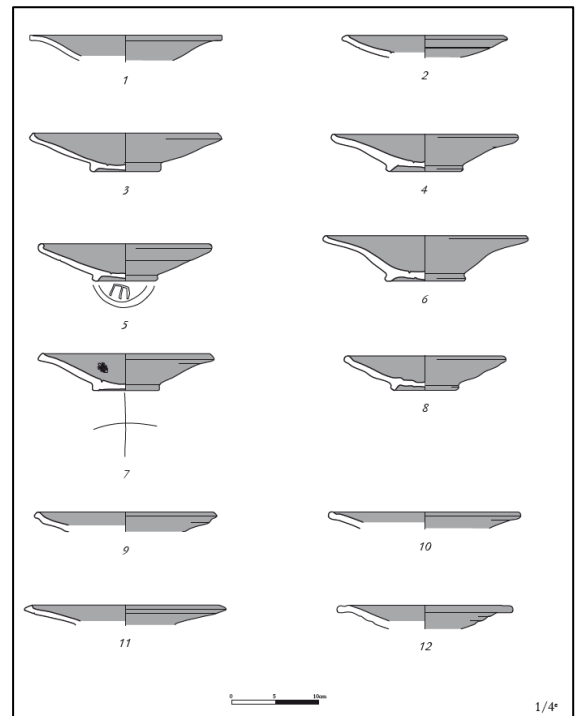

Fig. 33. Plats de la producció gris-negra que imiten les formes de les figures 105 i 106 (1, 2). Fases: I (12), I-II (6, 11), I-II-III (9, 10), III (5, 7, 8), III-IV (3,4), IV (2), V-VI (1) (Lyonnet, 2013a: Fig. 108).

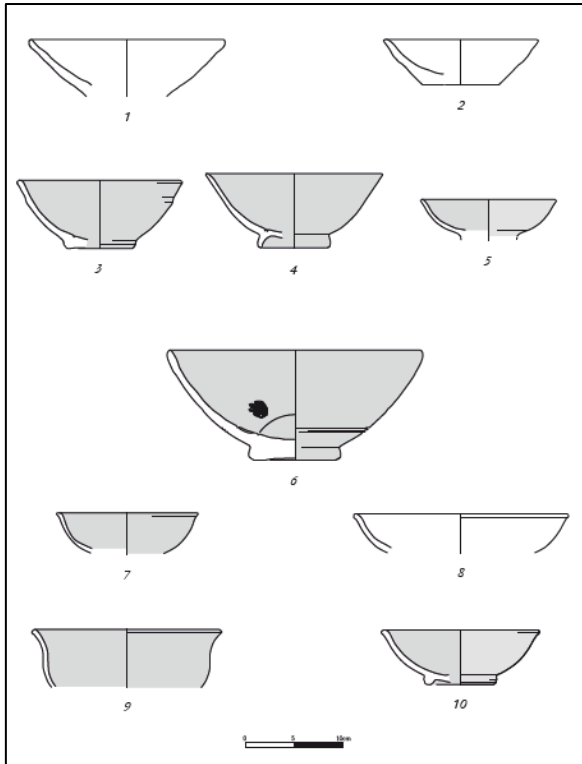

Fig. 34. Bols amb llavi recte o molt poc engrossit i amb parets rectes o convexes. Fases: I (2), I-II (4, 10), I-II-III (8, 9), II-III (4), III-IV (7), V-VI (1), ? (5, 6) (Lyonnet, 2013a: Fig. 109).

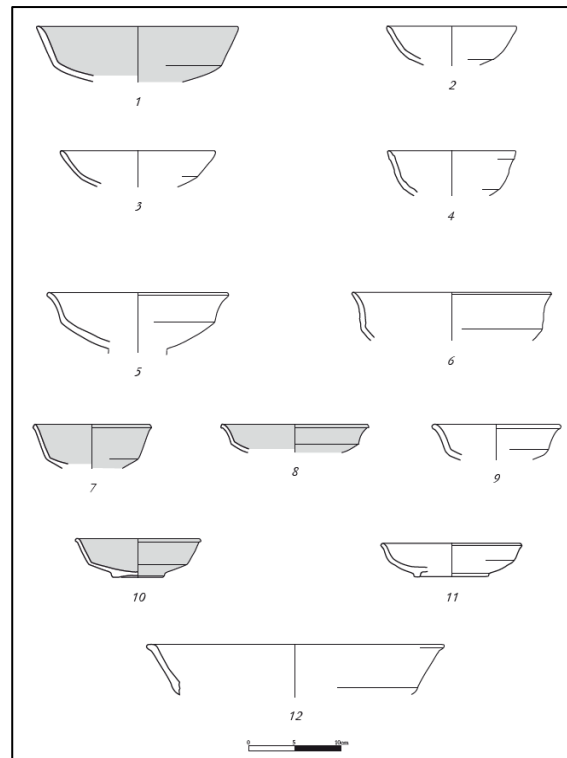

Fig. 35. Bols amb llavi recte o molt lleugerament engrossit amb parets carenades i amb la part superior recta o còncava. Fases: I (3, 12), I-II-III (6, 11), II-III (10), II-III-IV (4), III-IV (2), IV (5, 7, 9), IV-V (1), VI (8) (Lyonnet, 2013a: Fig. 110).

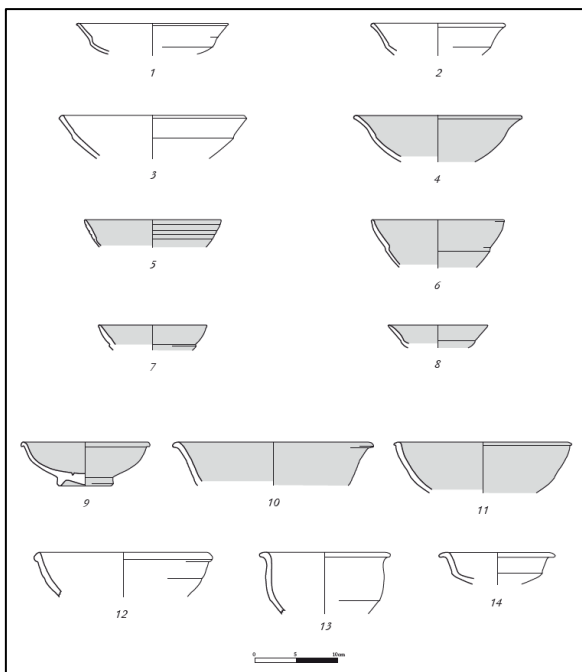

Fig. 36. Bols amb llavi recte engrossit o aprimat amb parets *à ressaut* i bols amb llavi engrossit, vora exvasada i parets convexes o còncaves. Fases: I (4, 14), I-II (6, 7, 8, 12, 13), I-III (11), IV (2, 5, 9, 10), IV-V (1) (Lyonnet, 2013a: Fig. 111).

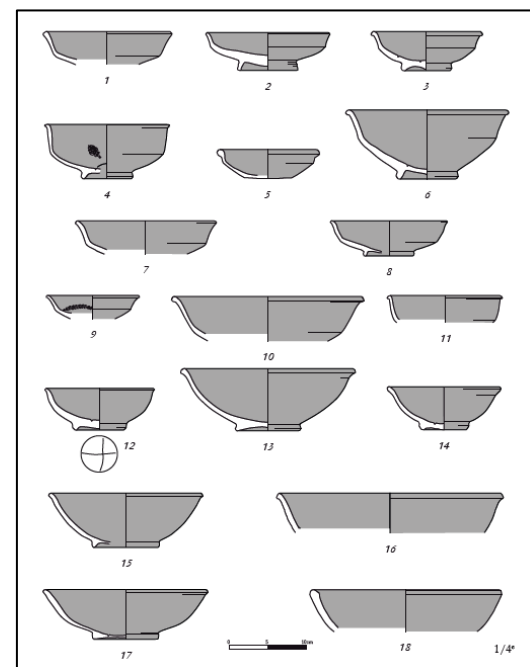

Fig. 37. Bols de la producció gris-negra que imiten les formes de les figures 109-111. Fases: I-II (9, 16, 18), II (8), II-III (15), II-III-IV (12), III (13, 14), IV (6, 7, 11, 17), IV-V (2, 3, 4, 5, 10), V-VI (1) (Lyonnet, 2013a: Fig. 112).

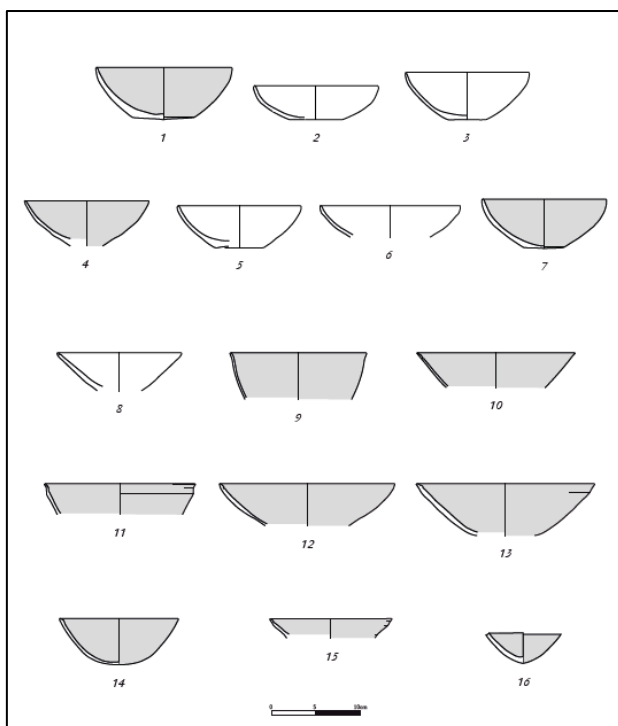

Fig. 38. Bols més o menys hemisfèrics amb llavi cònic i vora reentrant o amb llavi “*soulignée par un bourrelet*” a l’interior. Fases: I (13), I-II-III (12), II-III (11), III-IV (7), IV (4, 5, 6, 10), IV-V (3, 9), V-VI (2, 8, 16), VI (1), ? (14, 15) (Lyonnet, 2013a: Fig. 113).

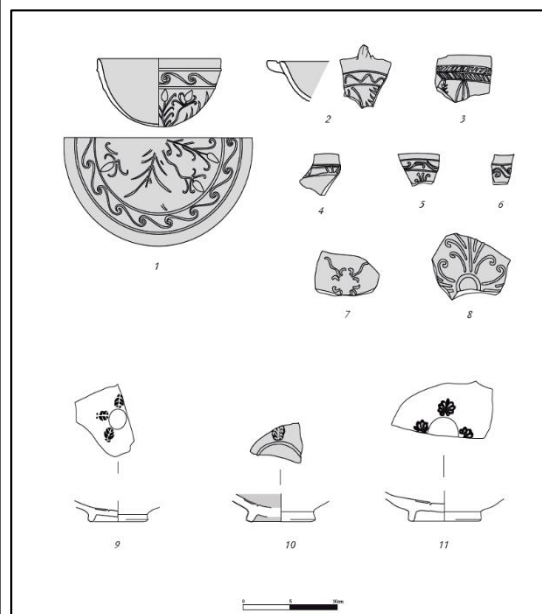

Fig. 39. Bols hemisfèrics amb decoració en relleu coneguts com a bols de Megara (Lyonnet, 2013a: Fig. 114).

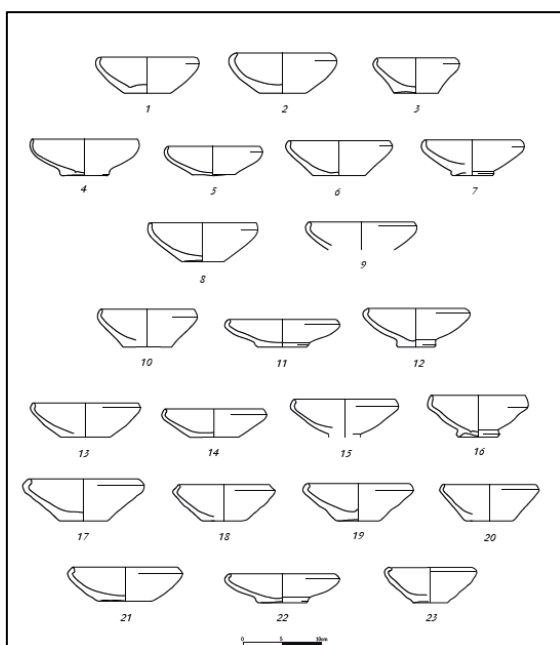

Fig. 40. Bols amb vora reentrant. Fases: I-II-III (8), III (9), IV (6, 7, 13, 14, 15, 16, 23), IV-V (3, 4, 5, 11, 12, 20, 21, 22), IV-V-VI (10), V (2), V (19), V-VI (1, 17, 18) (Lyonnet, 2013a: Fig. 115).

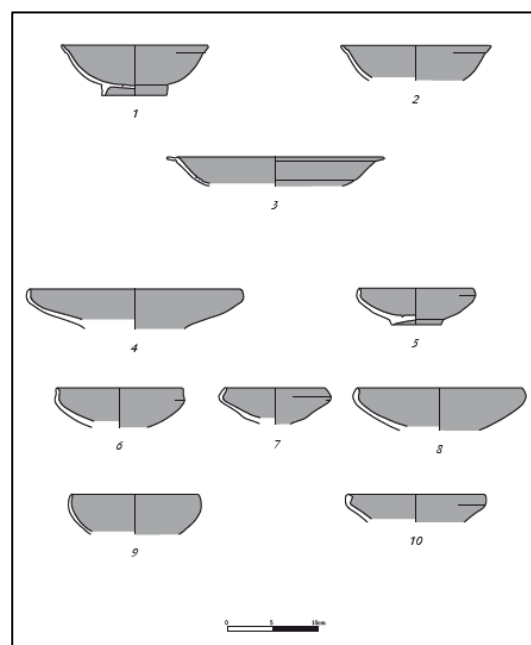

Fig. 41 Bols de producció gris-negra que imiten algunes de les formes de la figura 115. Fases: I-II (10), I-II-III (7, 8), II-III (3), III-IV (6), IV (1, 2), V-VI (4,5), ? (9) (Lyonnet, 2013a: Fig. 116).

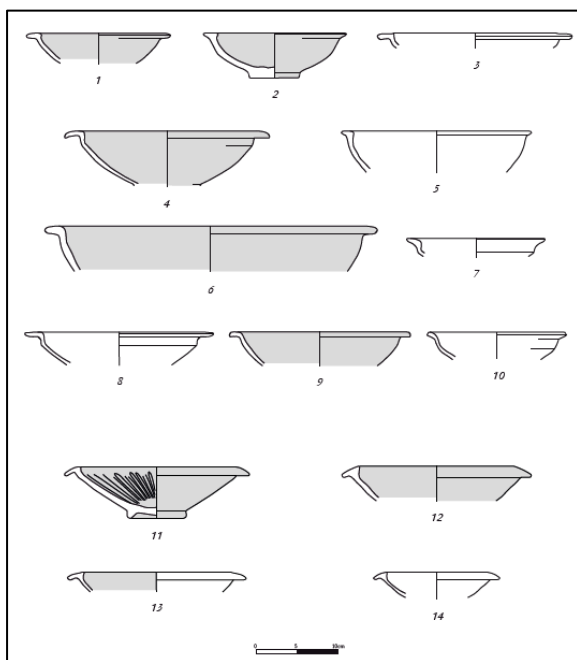

Fig. 42. Bols amb llavi fortament exvasat horitzontal o caigut. Fases: I (9, 10), I-II-III (6, 7), IV (3, 4, 5, 12, 13, 14), V-VI (1, 2), VI (11), ? (8) (Lyonnet, 2013a: Fig. 117).

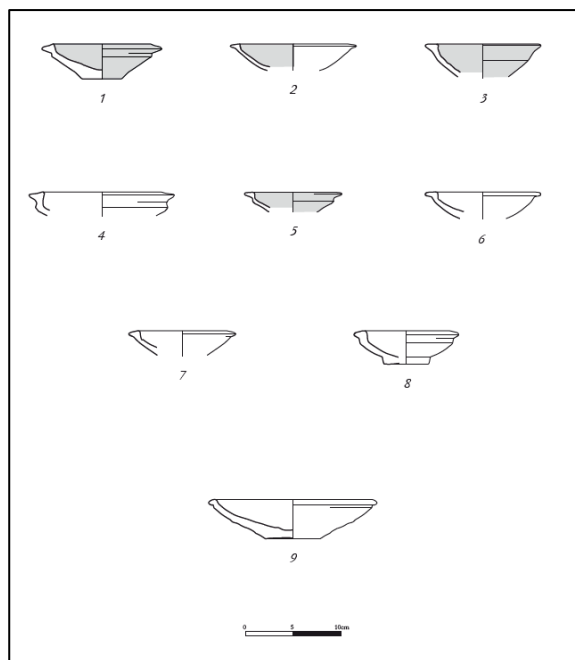

Fig. 43. Bols que imiten les formes de la figura 42 però amb dimensions més petites. Fases: I (7, 8), I-II (6, 9), I-II-III (4, 5), IV (2, 3), V-VI (1) (Lyonnet, 2013a: Fig. 118).

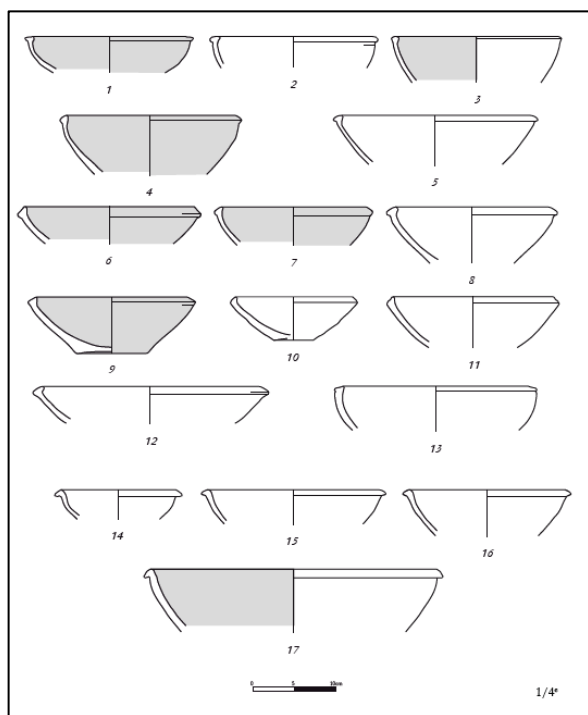

Fig. 44. Bols amb llavi poc exvasat horitzontal o caigut. Fases: I (8, 16), I-II (3, 13), I-II-III (7, 11, 12, 17), IV (1, 2, 6, 15), IV-V (5, 10), V (9), V-VI (4, 14) (Lyonnet, 2013a: Fig. 119).

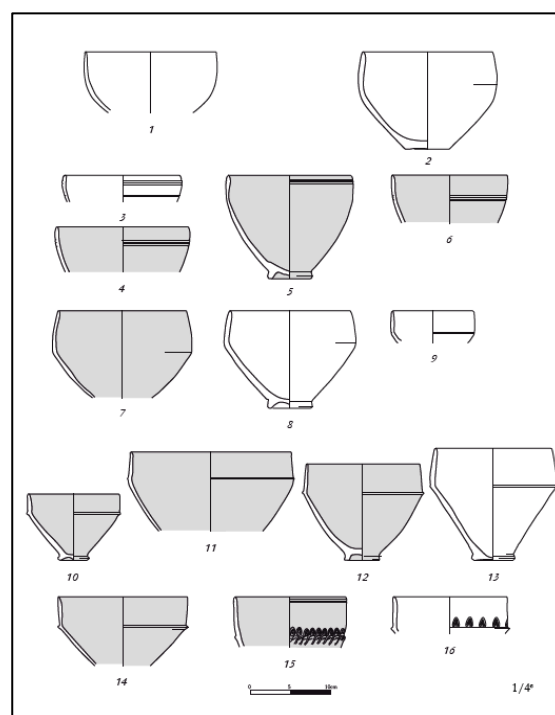

Fig. 45. Copes. Fases: I (9), I-II (5, 8), I-II-III (13), II-III (3), III-IV (2), IV (7, 16), IV-V (1, 14, 15), V-VI (10, 11, 12), ? (4, 6) (Lyonnet, 2013a: Fig. 120).

8.2 Kampyr Tepe

Al jaciment de la ciutadella de Kampyr Tepe s'han documentat les mateixes formes de vaixel·la de taula que a d'altres jaciments amb nivells del mateix període cronocultural (Fig. 46) i que corresponen principalment a: cràteres amb parets sinuoses verticals o exvasades (Fig. 22), cràteres amb parets convexes amb el llavi aplanat (Fig. 23), bols amb llavi recte o molt poc engrossit i amb parets rectes o convexes (Fig. 34), bols amb llavi recte o molt lleugerament engrossit amb parets carenades i part superior recta o còncaua (Fig. 35), bols amb llavi reentrant (Fig. 40), bols amb llavi fortament exvasat horitzontal o caigut (Fig. 42), bols amb llavi poc exvasat horitzontal o caigut (Fig. 44) i copes (Fig. 45).

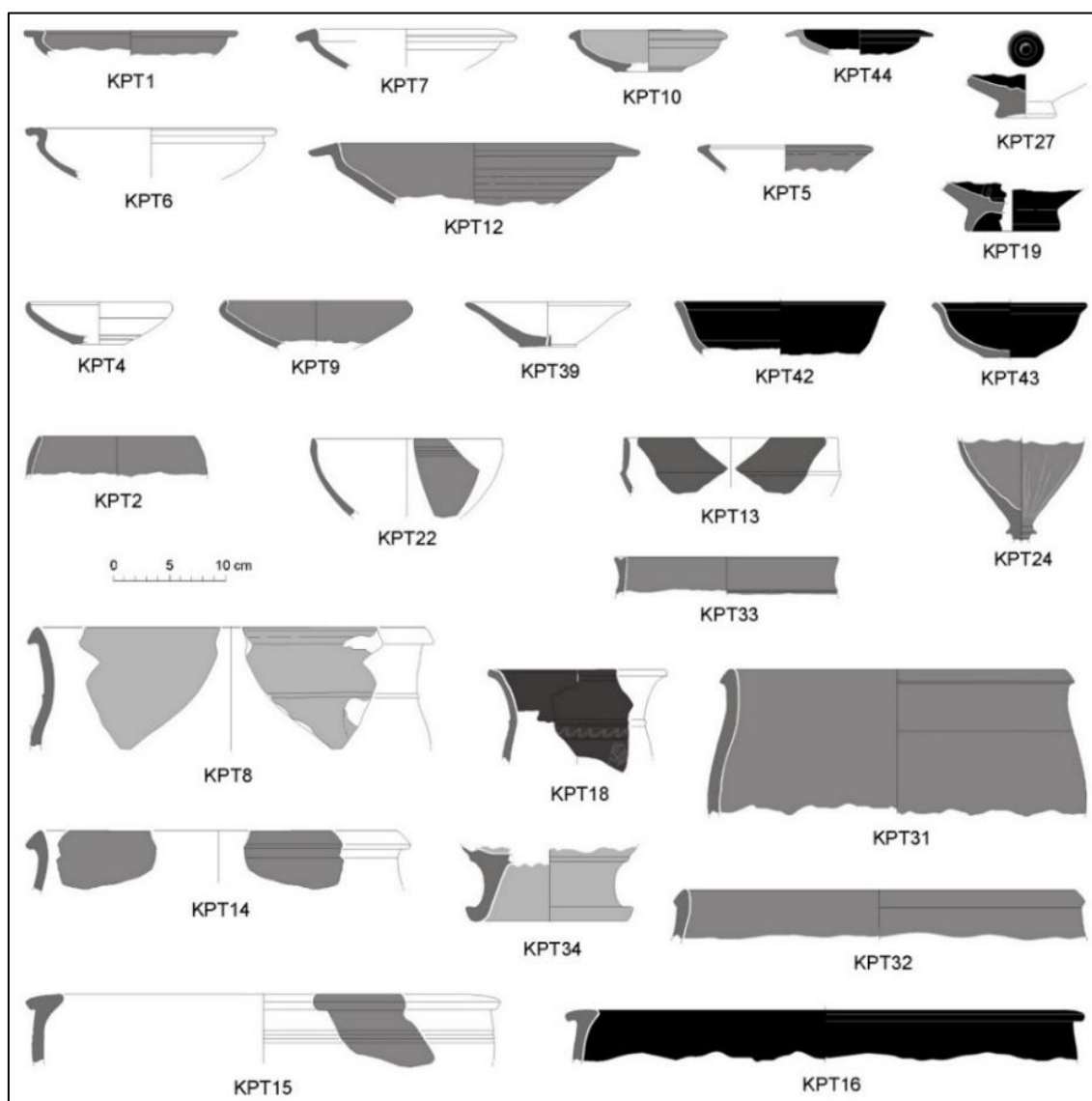

Fig. 46. Formes documentades a Kampyr Tepe. El color gris clar identifica les engalbes vermelles mentre que el negre identifica les engalbes negres (© IPAEB).

Una part de les peces documentades presenten engalba vermella-ataronjada o grisa-negra, mentre que la resta disposen d'un allisat superficial. El rang de colors de les superfícies de la majoria de fragments varia des d'un vermell intens fins a una gran varietat de tons marrons a vermell-ataronjats. Alguns dels fragments amb superfícies grises també tenen decoracions de palmetes estampades, un fenomen també documentat a Aï Khanoum i que és molt comú entre les produccions hel·lenístiques de vernís negre de la Mediterrània (Martínez *et al.*, 2016: 743). En el cas dels bols, aquestes decoracions estampades es situen al fons intern de la peça i generalment estan encerclades per una línia incisa radial.

8.3 Termez

Actualment es disposa de tres propostes de classificació dels conjunts ceràmics trobats a la ciutadella i al recinte de Tchingiz Tepe de Termez. La primera va ser realitzada per Jean-Baptiste Houal a partir dels materials ceràmics recuperats al 2006 al sector B, que està situat al costat sud de la ciutadella. Aquest conjunt, que es caracteritza per presentar una pasta fina, s'ha classificat en tres categories: una primera que es distingeix per tenir una pasta beige sense engalba amb una superfície de dues tonalitats (lleugerament rosa a la part inferior del cos i blanca a la part superior), que imita la ceràmica del període anterior (Houal, 2016: 466); la segona consisteix en fragments amb una pasta taronja-rosada amb una engalba que oscil·la entre el negre i el vermell; i, finalment, la tercera categoria engloba els fragments amb una pasta grisa, similar a la recuperada a Aï Khanoum i Kampyr Tepe. Les formes ceràmiques, les engalbes i argiles utilitzades en la producció del conjunt ceràmic recuperat al jaciment de Termez són molt similars a les que es van documentar al jaciment de Khaitabad, situat 50 km al nord de Termez, excavat al 1995 per part de la missió franco-uzbeca de la Bactriana (MAFOuz) i on es van identificar nivells hel·lenístics posteriors a l'ocupació del període aquemènida (Houal, 2016: 466).

D'altra banda, l'equip hispano-uzbek IPAEB ha publicat una segona proposta preliminar de definició de prototipus en base a algunes de les formes ceràmiques recuperades als sondejors realitzats a la ciutadella l'any 1991 dirigits per Shakir R. Pidaev, qui va diferenciar 4 etapes d'ocupació (Pidaev, 1991): Martínez *et al.*, 2019: 544-545).

- Fase 1 (primera meitat del segle III a.C.): Plats de peix amb vora exvasada i llavi vertical o oblic (Fig. 26), plats de peix amb vora exvasada curta i llavi vertical (Fig.27), bols amb vora reentrant (Fig. 40), bols amb llavi fortament exvasat horitzontal o caigut (Fig. 42) i copes (Fig. 45).

- Fase 2 (segona meitat del segle III a.C.): Plats de peix amb vora exvasada i llavi vertical o oblic (Fig. 26), plats de peix amb vora exvasada curta i llavi vertical (Fig. 27), plats de peix amb llavi engrossit (Fig. 29), bols amb vora reentrant (Fig. 40), bols amb llavi fortament exvasat horitzontal o caigut (Fig. 42) i copes (Fig. 45).

- Fase 3 (primera meitat del segle II a.C.): Plats amb vora reentrant (Fig. 31), bols amb vora reentrant (Fig. 40), bols amb llavi fortament exvasat horitzontal o caigut (Fig. 42), bols amb llavi poc exvasat horitzontal o caigut (Fig. 44) i copes (Fig. 45).

- Fase 4 (segona meitat del segle II a.C.): Plats de peix amb vora exvasada i llavi vertical o oblic (Fig. 26), plats de peix amb vora exvasada curta i llavi vertical (Fig. 27), plats de peix amb vora exvasada curta convexa o lleugerament plegada cap avall (Fig. 28), bols amb vora reentrant (Fig. 40), bols amb llavi fortament exvasat horitzontal o caigut (Fig. 42), bols amb llavi poc exvasat horitzontal o caigut (Fig. 44) i copes (Fig. 45).

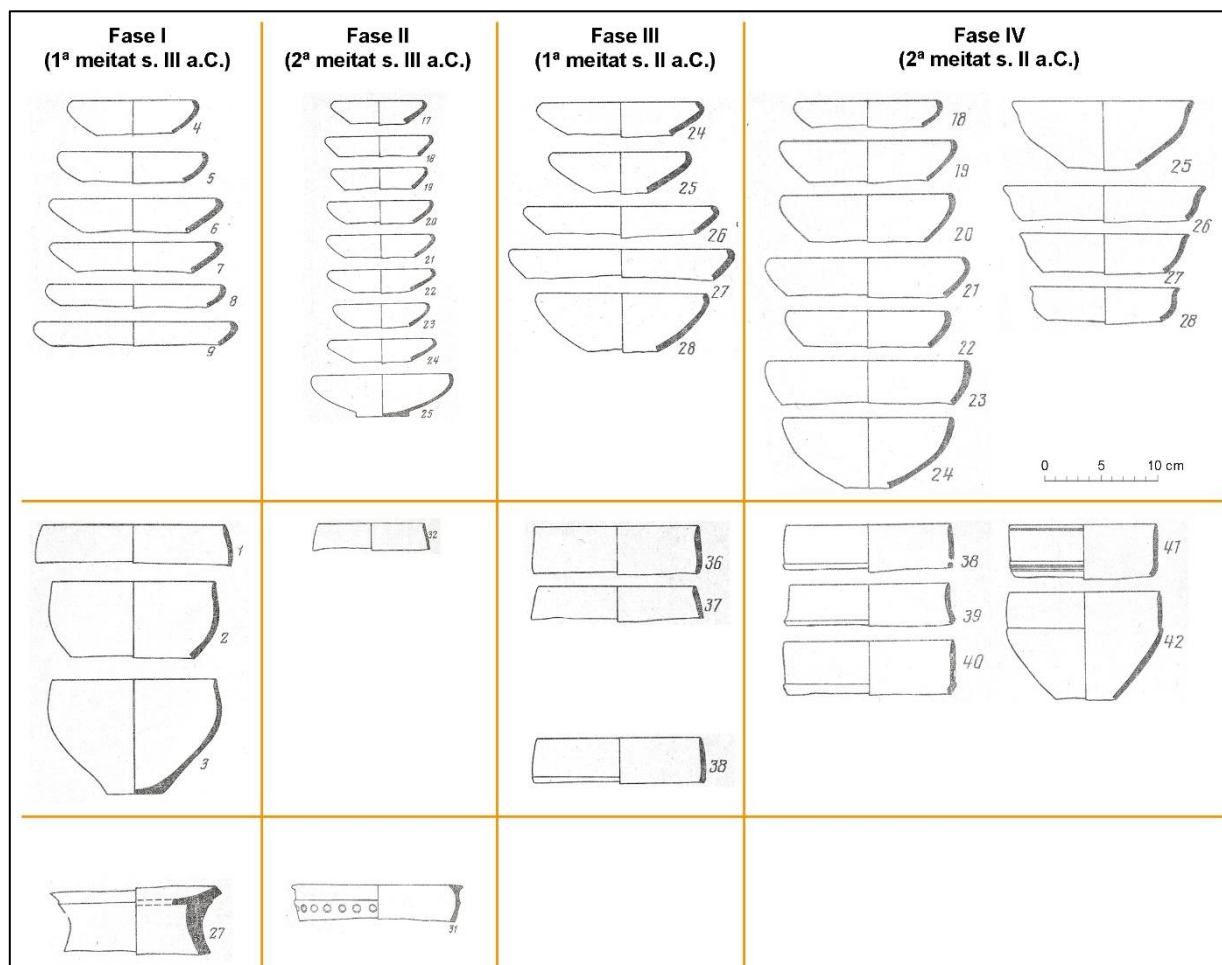

Fig.48. Formes de bols i copes documentades a les 4 fases de la ciutadella de Termez (basat en Pidaev, 1991).

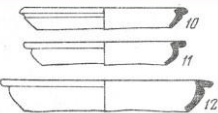
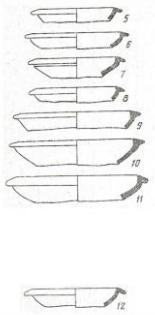
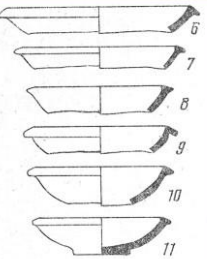
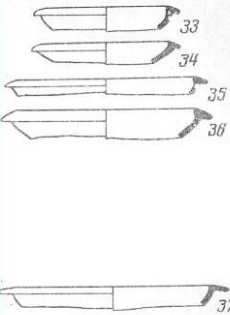
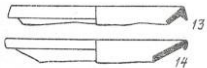
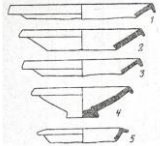
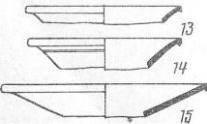
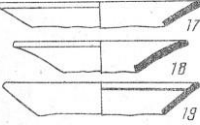
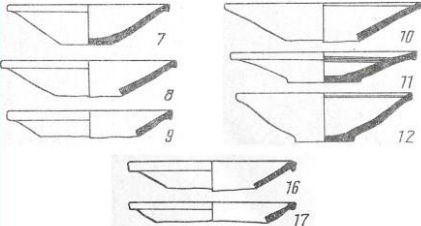
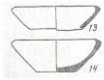
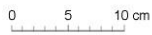
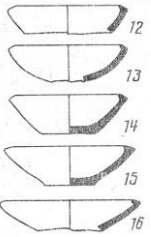
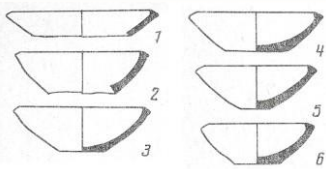
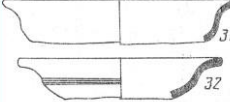
Fase I (1ª meitat s. III a.C.)	Fase II (2ª meitat s. III a.C.)	Fase III (1ª meitat s. II a.C.)	Fase IV (2ª meitat s. II a.C.)
			
			
			
	 		
			

Fig.49. Formes de plats documentades a les 4 fases de la ciutadella de Termez (basat en Pidaev, 1991).

8.4 Kurganzol

L'abundant vaixel·la de taula trobada a les dues fases documentades a Kurganzol es presentaran de forma conjunta ja que totes es daten al darrer terç del s. IV a.C. i les diferències són poc notòries (Figs. 49-62).

Així doncs, s'han documentat cràteres amb parets sinuoses verticals o exvasades (Fig. 22) i amb parets convexes amb el llavi aplanat horitzontalment (Fig. 94). El repertori de formes de plats i plats de peix és molt variant, trobant-se una gran diversitat de vores i llavis tant a les formes de cos cònic com hemisfèric. Destaquen els plats amb vora exvasada i llavi vertical o oblic més o menys allargat (Figs. 26, 27), amb vora convexa (Fig. 28), amb llavi engrossit (Fig. 29) i amb vora reentrant (Fig. 31). També són molt abundants els bols de tipus *echinus* (Fig. 40), els bols més o menys hemisfèrics amb llavi cònic i vora reentrant o amb llavi “*soulignée par un bourrelet*” a l'interior (Fig. 38), els bols amb llavi fortament exvasat horitzontal o caigut (Fig. 42) i els bols amb llavi poc exvasat horitzontal o caigut (Fig. 44). Finalment, les copes de perfil hemisfèric o carenat (Fig. 45) són també molt abundants (Sverchkov, 2013).

Si bé les peces han estat totes modelades a torn i reuneixen els estàndards característics del repertori de vaixel·la de taula de l'època, es caracteritzen per la seva simplicitat, per la pràctica absència d'ús de decoració i la poca quantitat de ceràmica amb engal·ba de color vermell o negre-gris, que es va fer més freqüent als nivells superiors. Aquestes peces també es caracteritzen per presentar bases planes i poc treballades. Així mateix, és possible observar algunes similituds amb el conjunt ceràmic del període de transició del jaciment de Dzhiga-Tepa al nord d'Afganistan, on s'utilitzaven engal·bes vermelles i negres (Sverchkov, 2008: 131).

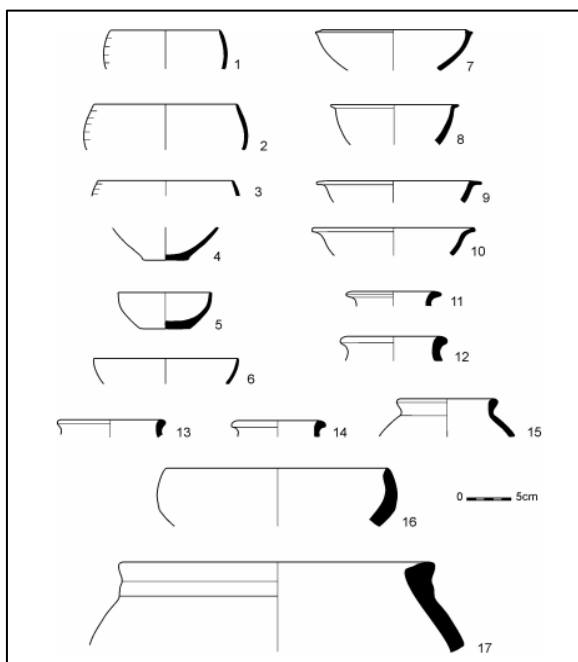

Fig.49. Formes documentades al període 1 de Kurganzol. Sverchkov, 2008: Fig.10, p.132.

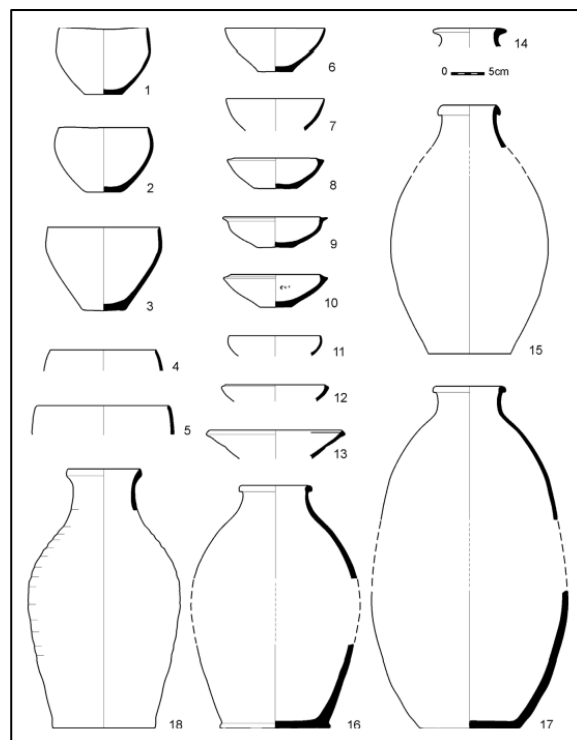

Fig.50. Formes documentades a l'habitació 3 de Kurganzol. Sverchkov, 2008: Fig.13, p.138.

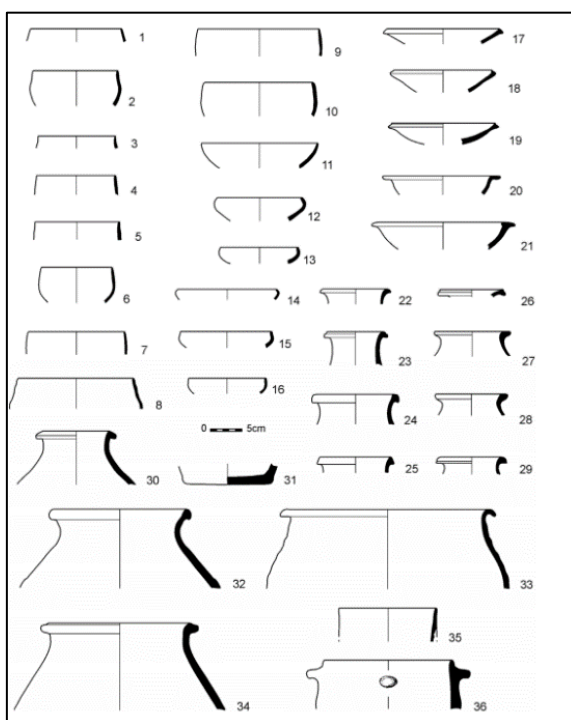

Fig.51. Formes documentades al pati interior de Kurganzol. Sverchkov, 2008: Fig.18, p.143.

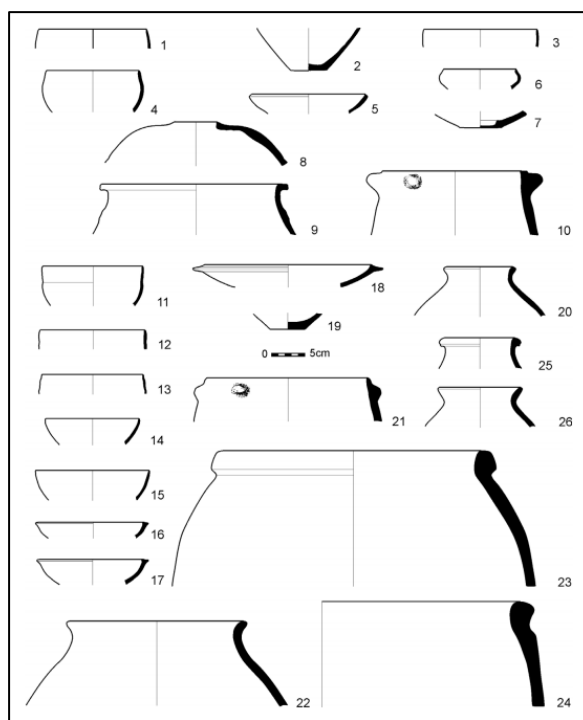

Fig.52. Formes documentades a la torre 4 (1-10) i a l'habitació 1 (11-24) de Kurganzol. Sverchkov, 2008: Fig.19, p.144.

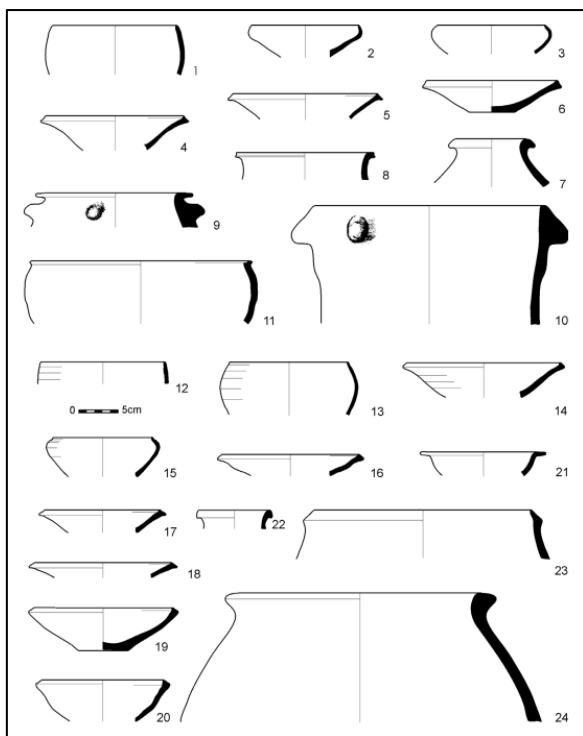

Fig.53. Formes documentades a l'habitació 5 (1-11) i a l'habitació 4A (12-14) de Kurganzol. Sverchkov, 2008: Fig.20, p.145.

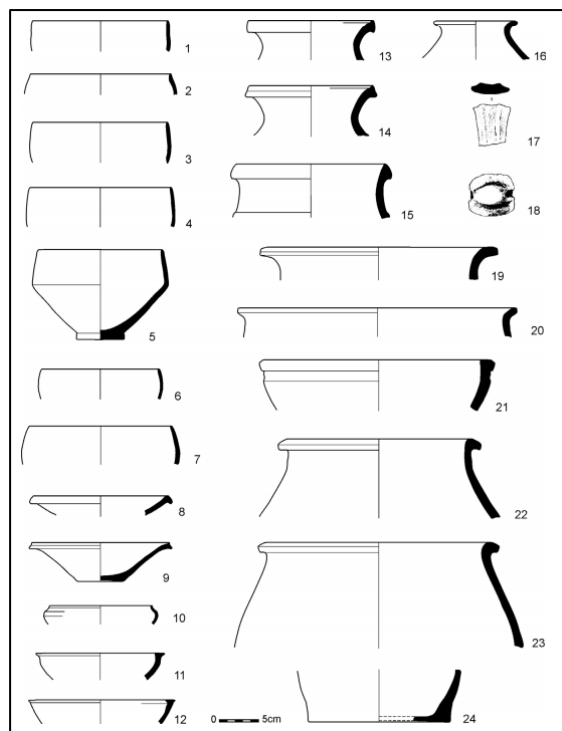

Fig.54. Formes documentades a les habitacions 4 i 5 de Kurganzol. Sverchkov, 2008: Fig.23, p.151.

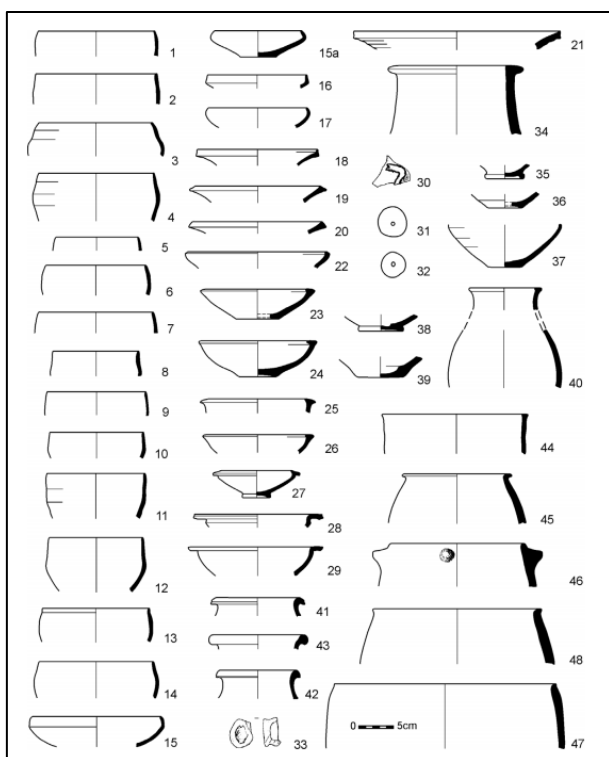

Fig.55. Formes documentades al pati interior de Kurganzol. Sverchkov, 2008: Fig.24, p.152.

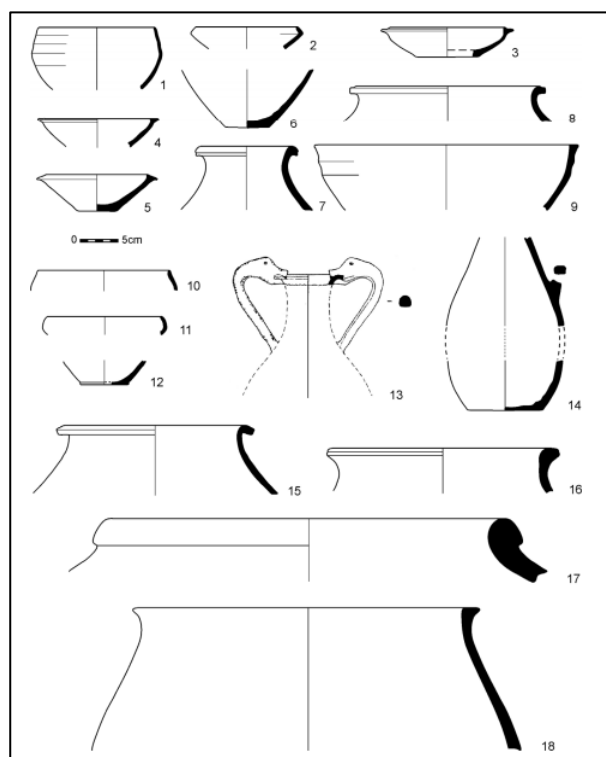

Fig.56. Formes documentades a la sitja 2 (1-9), a la sitja 6 (10-14) i al pati interior (15-18) de Kurganzol. Sverchkov, 2008: Fig.25, p.153.

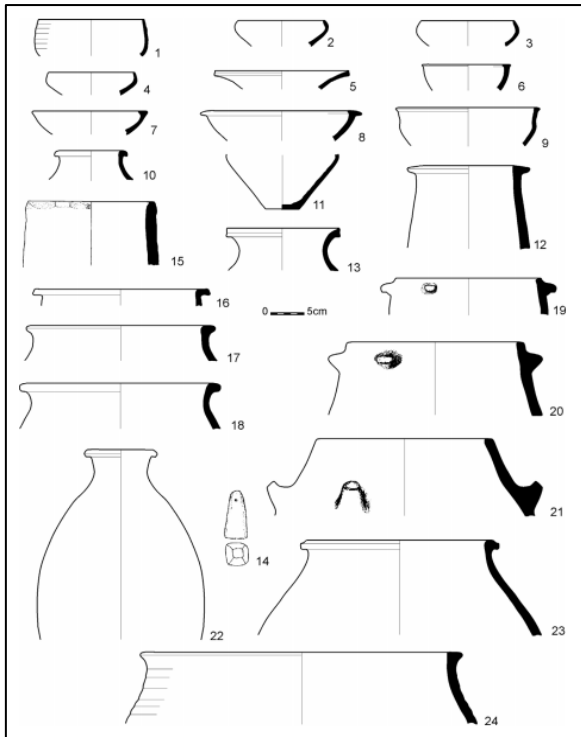

Fig.57. Formes documentades a la sitja 3 de Kurganzol. Sverchkov, 2008: Fig.26, p.154.

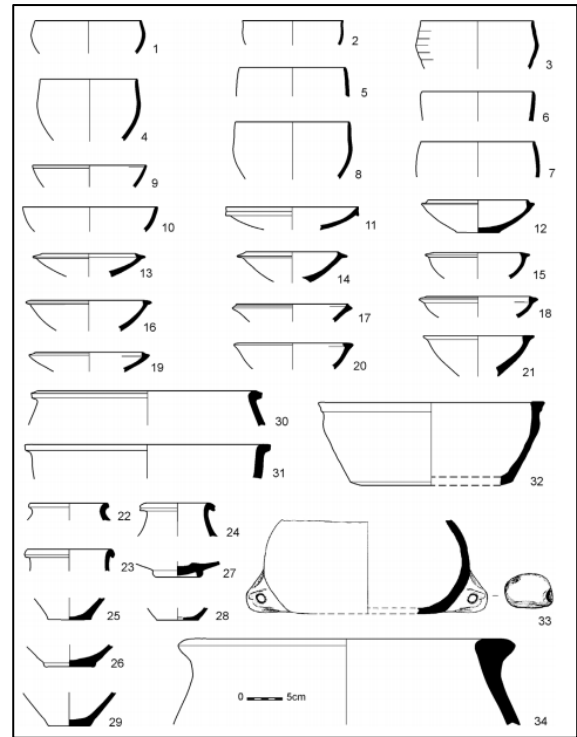

Fig.58. Formes documentades a la sitja 7 de Kurganzol. Sverchkov, 2008: Fig.27, p.155.

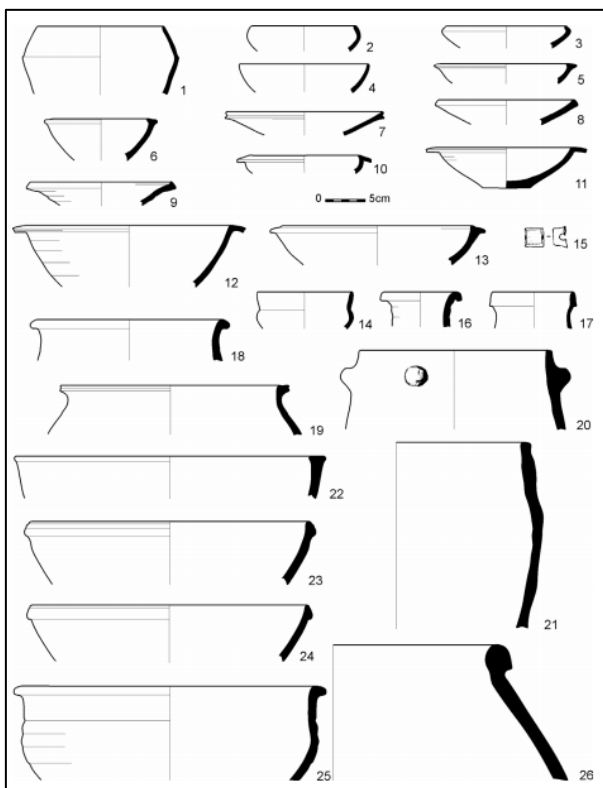

Fig.59. Formes documentades al pati interior de Kurganzol. Sverchkov, 2008: Fig.28, p.156.

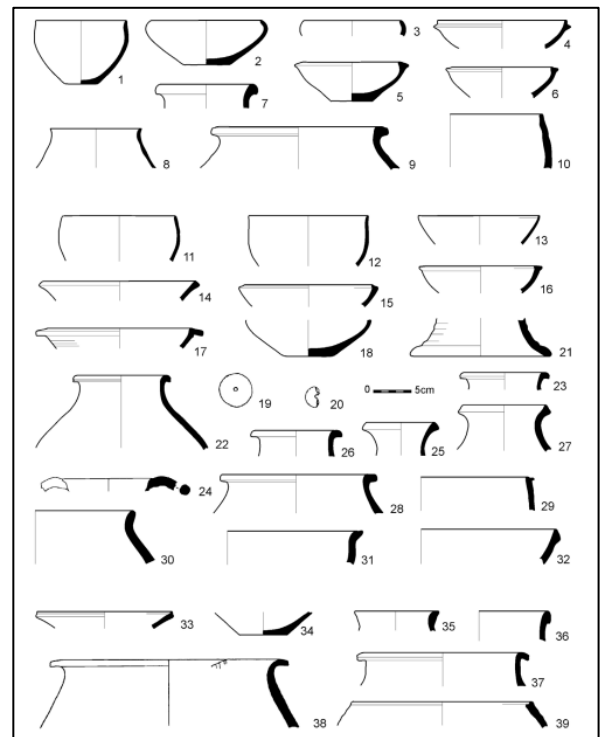

Fig.60. Formes documentades a la torre 4 (1-10), a una sitja de l'habitació 1 (11-32) i a una sitja de l'habitació 2 de Kurganzol. Sverchkov, 2008: Fig.29, p.157.

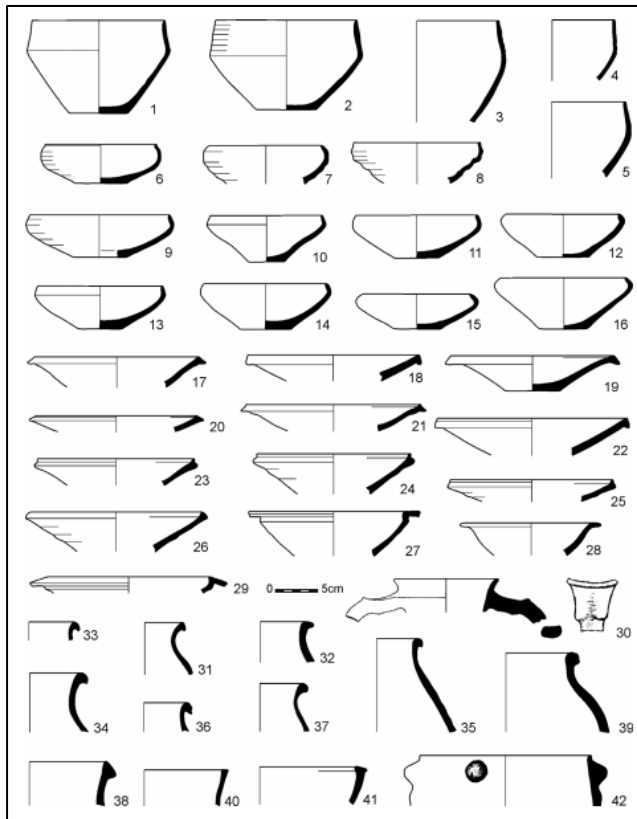

Fig.61. Formes documentades a l'habitació 4 de Kurganzol Sverchkov, 2008: Fig.30, p.158.

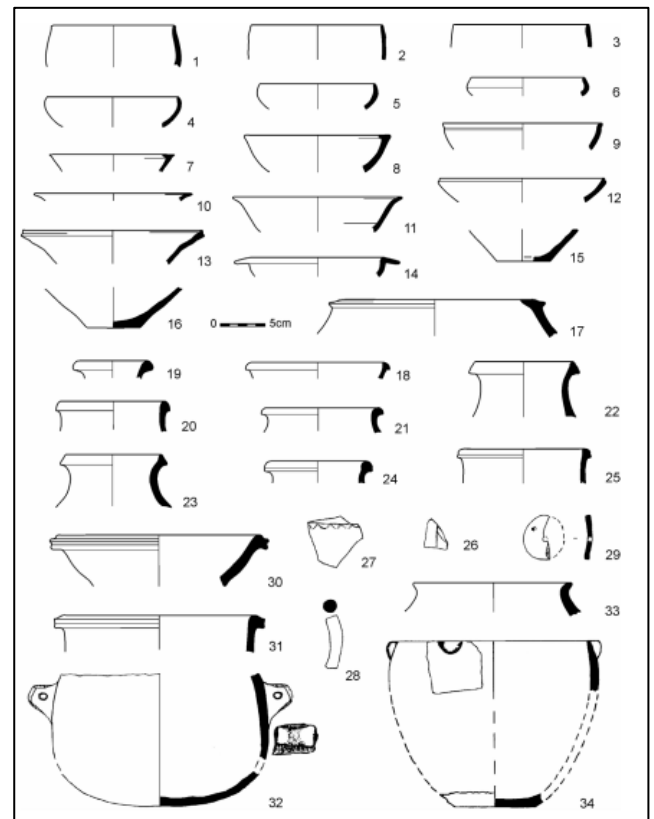

Fig.62. Formes corresponents als nivells més superficials de Kurganzol. Sverchkov, 2008: Fig. 33, p.163.

9. La vaixella de taula. Caracterització arqueomètrica

9.1 Kampyr tepe

Fins a l'actualitat, la IPAEB ha analitzat un total de 44 mostres de vaixella de taula i d'un nombre reduït de *pondera* (pesos de teler) no cuits (Fig. 63). Les datacions absolutes obtingudes de l'anàlisi per radiocarboni dutes a terme per la IPAEB sobre dues mostres de carbó de dos contextos diferents, un a la ciutadella (cal. 375-160 a.C.) i un altre a l'àrea est propera al port de la ciutat baixa (cal 170-88 a.C.) on es van trobar els *pondera*, daten la producció i ús d'aquestes ceràmiques des de finals del segle IV a.C. fins a les darreries del segle II a.C (Martínez *et al.*, 2016: 738).

Fig. 63. Mostres amb engalba superficial de la ciutadella de Kampyr Tepe analitzades: cràteres (KPT8, 14, 15, 16, 18, 31, 33, 34), plats (KPT5, 12, 43, 44), plats de peix (KPT19, 27), bols/copes (KPT2, 10, 13, 19, 24, 42) (© IPAEB)

Les anàlisis química (mitjançant la Fluorescència de raigs X, FRX) i petrogràfica (mitjançant l'examen de làmines primes al microscopi òptic) realitzada sobre ceràmiques del jaciment de Kampyr Tepe han aportat evidències d'una provenença local per a la majoria de peces analitzades datades als períodes hel·lenístic-selèucida i greco-bactrià. Aquesta afirmació es sustenta en el fet que la composició química d'aquestes ceràmiques és molt similar a la dels *pondera* no cuits, considerats productes locals. A més a més, la variabilitat química del conjunt ceràmic analitzat és molt baixa, fet que indica que les ceràmiques van ser produïdes utilitzant matèries primeres i processos tecnològics similars. No obstant això, algunes peces presenten lleugeres diferències composicionals, fet que ha portat a que hagin estat considerades com a artefactes d'origen local/regional (Martínez *et al.*, 2016: 760). Cal destacar l'elevat grau d'estandardització del tipus i processament de les matèries primeres utilitzades en la fabricació ceràmica a Kampyr Tepe. Així mateix, aquest estudi ha permès documentar l'ús, en tots els casos, de pastes calcàries fines o de granulometria mitjana, que presenten matrius més o menys homogènies amb un alt nombre d'inclusions micàcies i altres elements litològics derivats de roques granítiques (quars i feldespats), metamòrfiques i, en menor mesura, volcàniques (Martínez *et al.*, 2016: 761). La composició petrogràfica de tots els grups o produccions ceràmiques de Kampyr Tepe identificats és compatible amb la geologia de l'entorn, fet que recolza la interpretació del caràcter local o regional atribuït a la vaixella de taula analitzada.

La comparació amb les produccions anàlogues i contemporànies produïdes a la Mediterrània de les quals es disposa de dades arqueomètriques, ha revelat certes similituds tecnològiques però també algunes divergències. En aquest sentit, les produccions de vaixella de taula contemporànies produïdes al nord i a l'est de Sicília també es caracteritzen per un matriu micàcia amb inclusions fines (Montana *et al.*, 2009). Així mateix, s'ha constatat l'ús de pastes calcàries amb poques o moltes inclusions a les produccions dels tipus de Campaniana B de la Toscana (Gliozzo and Memmi Turbanti, 2004). D'aquestes i altres dades se'n dedueix una clara influència de la tradició tecnològica grega en el procés de producció ceràmica a Kampyr Tepe, que no només intenta imitar les formes, sinó també les pastes fines i de tendència calcària.

D'altra banda, el procés de modelatge de les ceràmiques sembla haver estat més diversificat ja que si bé les peces responen a uns prototipus de copa, plat, cràtera, etc., s'han documentat les mateixes formes ceràmiques amb mida diversa.

A part de la caracterització composicional de les pastes des del punt de vista químic i petrogràfic, l'estudi arqueomètric realitzat per la IPAEB inclou l'anàlisi dels revestiments superficials de color vermell-ataronjat o gris-negre d'algunes de les peces ceràmiques (Martínez *et al.*, 2016: 753-758). L'estudi ha permès associar aquests revestiments amb engalbes elaborades a partir de materials argilosos molt fins de composició força diversa. D'aquesta manera, l'estudi ha identificat diversos patrons químics entre les engalbes analitzades, que denoten l'adquisició i preparació de matèries primeres diverses i que evidencien l'existència de diferents receptes. Així doncs, aquestes engalbes presenten revestiments amb característiques i qualitats diferents com a resultat dels diferents processos de cocció que es van utilitzar. Els resultats de les anàlisis per MER apunten a que, en molts casos, les engalbes possiblement corresponen a fraccions més fines de l'argila utilitzada per al modelatge de l'objecte. En aquest sentit, en algunes peces no s'han observat diferències químiques significatives entre el material argilós utilitzat per al tractament de la superfície i l'emprat per al modelatge de l'objecte, fet que indica que es va utilitzar la mateixa matèria primera en ambdós processos. Aquest patró també s'ha documentat en altres imitacions contemporànies de les produccions de vernís negre com és el cas de la producció de Campaniana A del nord-oest de Sicília (Montana *et al.*, 2013). No obstant això, s'observa una tendència a Kampyr Tepe, documentada també a la Mediterrània, a utilitzar engalbes riques en metalls alcalins (sodi o potassi) i ferro en detriment dels metalls alcalinoterris (calci o magnesi). El component alcalí, que és el responsable principal de la brillantor d'aquestes engalbes, actuava de fundent, tot afavorint la vitrificació de l'engalba durant el procés de cocció de la peça (Maggetti *et al.* 1981; Tite *et al.* 1982; Vendrell-Saz *et al.* 1991; Maniatis *et al.* 1993; Montana *et al.*, 2013). Aquest component alcalí es podria haver incorporat a la fracció fina de l'argila bé de forma mineral (natró, potassa, etc.) o vegetal (centres de plantes que augmentaven el contingut en potassi). D'altra banda, els revestiments amb una composició pobra en metalls alcalins i rica en metalls alcalino-terris presenten menys brillantor. La poca estandardització observada a les engalbes de Kampyr Tepe pot respondre a la diversitat de tradicions ceràmiques que coexistiren a la Bactriana al moment hel·lenístic inicial així com al desenvolupament de tecnologies diverses al llarg del període considerat segons les zones que estan influenciades per les tradicions locals. Aquestes dades recolzen la idea proposada per Serguei Bolelov sobre l'existència de ceramistes itinerants que utilitzarien els forns del taller ceràmic extra-murs de Kampyr Tepe per coure les seves produccions ceràmiques en moments concrets de l'any (Bolelov, 2001).

En comparació amb els revestiments de les ceràmiques contemporànies de la Mediterrània, es detecten també certes diferències microestructurals. En aquest sentit, les engalbes de les ceràmiques de Kamyrt Tepe són de gruix divers (entre 10-40 μm , generalment entorn 30 μm), irregulars i menys sinteritzades que les produccions àtiques de vernís negre i les produccions hel·lenístiques conegudes com Campaniana A, B i C d'Itàlia (Montana *et al.*, 2013).

Els processos de cocció de les peces ceràmiques amb i sense engalba procedents de Kamyrt Tepe han estat avaluats a partir de l'anàlisi mineralògica mitjançant la Difracció de Raigs X (Martínez *et al.*, 2016: 753). Les temperatures de cocció assolides oscil·len entre 800/1100°C i es van realitzar tant en atmosferes reductores (ceràmiques de pasta grisa sense engalba o amb engalba grisa o negra) com en atmosferes oxidants (peces de pasta marró-vermell a marró clar sense engalba o amb engalba de tonalitats marró-vermell a marró-ataronjat). D'aquesta manera, les coccions específiques creades a l'antiga Grècia (i.e., ceràmiques àtiques) i a les colònies gregues d'Itàlia (i.e., ceràmiques "campanianes A i B") per a la fabricació de peces de vernís negre no es van desenvolupar a l'antiga Bactriana. Per a obtenir les característiques de les peces mediterrànies es requereix canviar l'atmosfera de la cambra de cocció durant el procés de cocció, que passa d'inicialment oxidant a reductora quan s'assoleixen els 900°C, per passar a una tercera atmosfera oxidant durant el procés de post-cocció o refredament (Maggetti *et al.* 1981; Tite *et al.* 1982; Vendrell-Saz *et al.* 1991; Maniatis *et al.* 1993; Montana *et al.*, 2013). Aquests canvis d'atmosfera en un mateix cicle de cocció origina que les pastes ceràmiques siguin de color terra, mentre que el revestiment superficial adquireix una microestructura compacta i vitrificada, impermeable i brillant de color negre. En canvi, les ceràmiques de Kamyrt Tepe amb revestiments de color gris o negre van ser cuites i refredades en una simple atmosfera reductora, fet que explica les tonalitats grises que presenten les matrius ceràmiques (Martínez *et al.*, 2016: 762). D'aquesta manera, per les condicions de la cocció, les ceràmiques de pasta grisa de Kamyrt Tepe es relacionen més amb les ceràmiques "Campaniana C" produïdes a Sicília als segles II i I a.C. (Mirti, 2000; Mirti i Davit, 2001).

9.2 Termez

Les informacions proporcionades per la classificació crono-tipològica, realitzada a partir de dades estratigràfiques escasses i relativament fiables, i les anàlisis arqueomètriques efectuades per la IPAEB sobre alguns materials ceràmics han possibilitat la classificació formal, la contextualització cronològica i la caracterització arqueomètrica d'alguns prototipus ceràmics recuperats a la ciutadella de l'antiga Termez datats als períodes selèucida i greco-bactrià. En total s'han analitzat 22 mostres recuperades durant les excavacions dirigides per S. R. Pidaev als anys 1980 a la ciutadella (Fig. 64) (Martínez *et al.*, 2019: 546). Aquestes mostres corresponen a unes formes determinades de plats, bols, copes, plàteres i elements d'emmagatzematge, que han estat descrits anteriorment.

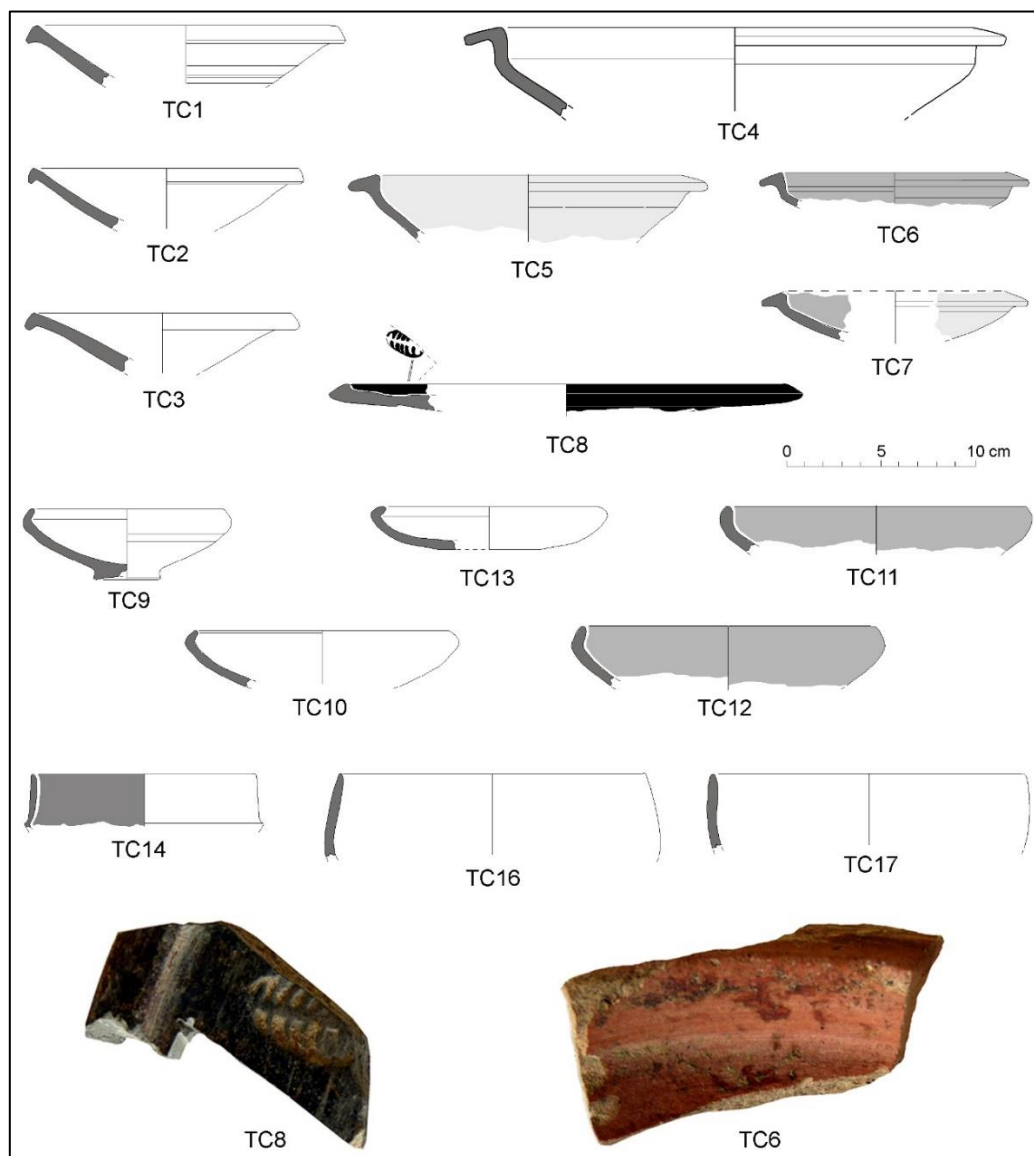

Fig. 64. Mostres analitzades de la ciutadella de Termez. El color gris identifica els diversos tons de les engalbes vermelles-ataronjades mentre que el negre identifica les engalbes negres (© IPAEB).

L'estudi realitzat per la IPAEB també compara aquestes peces amb ceràmiques d'altres contextos recuperats a la plana al·luvial (al nord del Tchingiz Tepe), que han estat datats mitjançant radiocarboni al s. II a.C. La vaixella de taula recuperada en aquests contextos presenta formes que es poden adscriure tant als prototipus de tradició hel·lenística com a formes diverses que denoten influències foranies (probablement de la població nòmada Saka-Yuezhi). Aquestes ceràmiques acostumen a presentar matrius de tons marronosos, sense engalba o amb engalba ataronjada-vermella (mai negra), mentre que d'altres produccions es caracteritzen per tenir pastes grises sense engalba.

L'anàlisi química per FRX ha distingit dues produccions principals, que es corresponen amb les dues àrees excavades: la ciutadella, clarament hel·lenística, i la plana al·luvial, corresponent al període més tardà. Ambdues produccions mostren certes similituds amb diversos sediments argilosos procedents de Termez, que van ser mostrejats i incorporats a l'estudi com a matèries primeres de referència. L'estudi també posa en relleu la similitud composicional entre la vaixella de taula de Termez i l'analitzada a Kampyr Tepe ja que els dos jaciments es troben situats a la banda dreta de l'Amu Darya, distanciat per uns 30 km, i comparteixen una geologia molt similar. Per aquest motiu, la composició litològica de les inclusions no plàstiques identificades a les mostres de Termez és similar a la identificada a les ceràmiques de Kampyr Tepe i compatible amb la geologia de l'àrea, tal i com ha evidenciat l'anàlisi petrogràfica. Conseqüentment, aquestes dades suggereixen que la majoria de les ceràmiques de tradició hel·lenística de la ciutadella de Termez corresponen a produccions locals regionals. A causa de que no es coneix cap evidència de fabricació ceràmica a Termez datada en aquests moments, l'estudi proposa dues possibles hipòtesis: o bé la ceràmica de la ciutadella va ser fabricada a Termez en un taller ceràmic que no ha estat encara documentat, o bé va ser fabricada als tallers ceràmics de Kampyr Tepe i distribuïda pels centres veïns com Termez (Martínez *et al.*, 2019: 561).

Tot i les lleugeres diferències químiques i petrogràfiques observades entre algunes de les ceràmiques analitzades, es tracta en tots els casos de pastes fines i calcàries. Per aquest motiu, també a Termez es documenta una alta estandardització tecnològica en relació als processos de la selecció i el processat de les matèries primeres.

Els revestiments superficials analitzats, un vermell i un negre sobre dues peces diverses, apunten també a una alta diversitat de receptes. L'engalba vermella, que presenta una amplada d'entre 10-20 µm i un estat vitrificació inicial a intermedi, correspon a un

material ric en metalls alcalins i pobre en alcalinoterris amb un contingut alt en alumini i silici. En canvi, l'engalba negra presenta una composició diversa amb un contingut més elevat en ferro i calci i menor en metalls alcalins, que són més abundants al cos ceràmic. Així mateix, aquesta engalba, que també té un gruix que varia entre 10-20 µm, mostra evidències d'haver estat cuita a alta temperatura ja que l'estat de vitrificació és extensiu (Martínez *et al.*, 2019: 558-559).

El procés de cocció de les ceràmiques de la Ciutadella de Termez ha estat avaluat a través de l'anàlisi mineralògica per DRX. Els resultats mostren que s'haurien assolit temperatures que oscil·larien entre els 800 i els 1100°C utilitzant una atmosfera reductora, en el cas de les ceràmiques de pasta grisa més o menys fosca, o oxidant en el cas de les ceràmiques amb pastes de color marró-vermell/ataronjat a marró clar-beix. De fet, aquest ús d'una sola atmosfera de cocció, ja sigui oxidant o reductora, també s'ha identificat a la producció ceràmica de Kampyr Tepe en els mateixos períodes. Per tant, aquesta tradició de cocció difereix del cercle de cocció oxidant-reductora-oxidant que caracteritza algunes de les produccions ceràmiques de vernís negre de la Mediterrània, com és el cas de les anomenades tradicionalment com a ceràmiques àtiques i les produccions de campaniana A i B (Maggetti *et al.* 1981; Tite *et al.* 1982; Vendrell-Saz *et al.* 1991; Maniatis *et al.* 1993; Montana *et al.*, 2013). No obstant això, és possible establir una associació tecnològica entre les ceràmiques amb engalbes negres i grises de Termez i les produccions de l'anomenada "campaniana C" de Sicília (Mirti, 2000; Mirti i Davit, 2001).

9.3 Kurganzol

Fins al moment l'IPAEB ha analitzat 20 mostres procedents del conjunt ceràmic recuperat a les excavacions de l'any 2008 a Kurganzol (Fig. 65). Les mostres corresponen a sis fragments de plats fets a torn, un plat fet a mà, dos bols, una plàtera, una cràtera i a un nombre reduït de fragments d'altres categories funcionals.

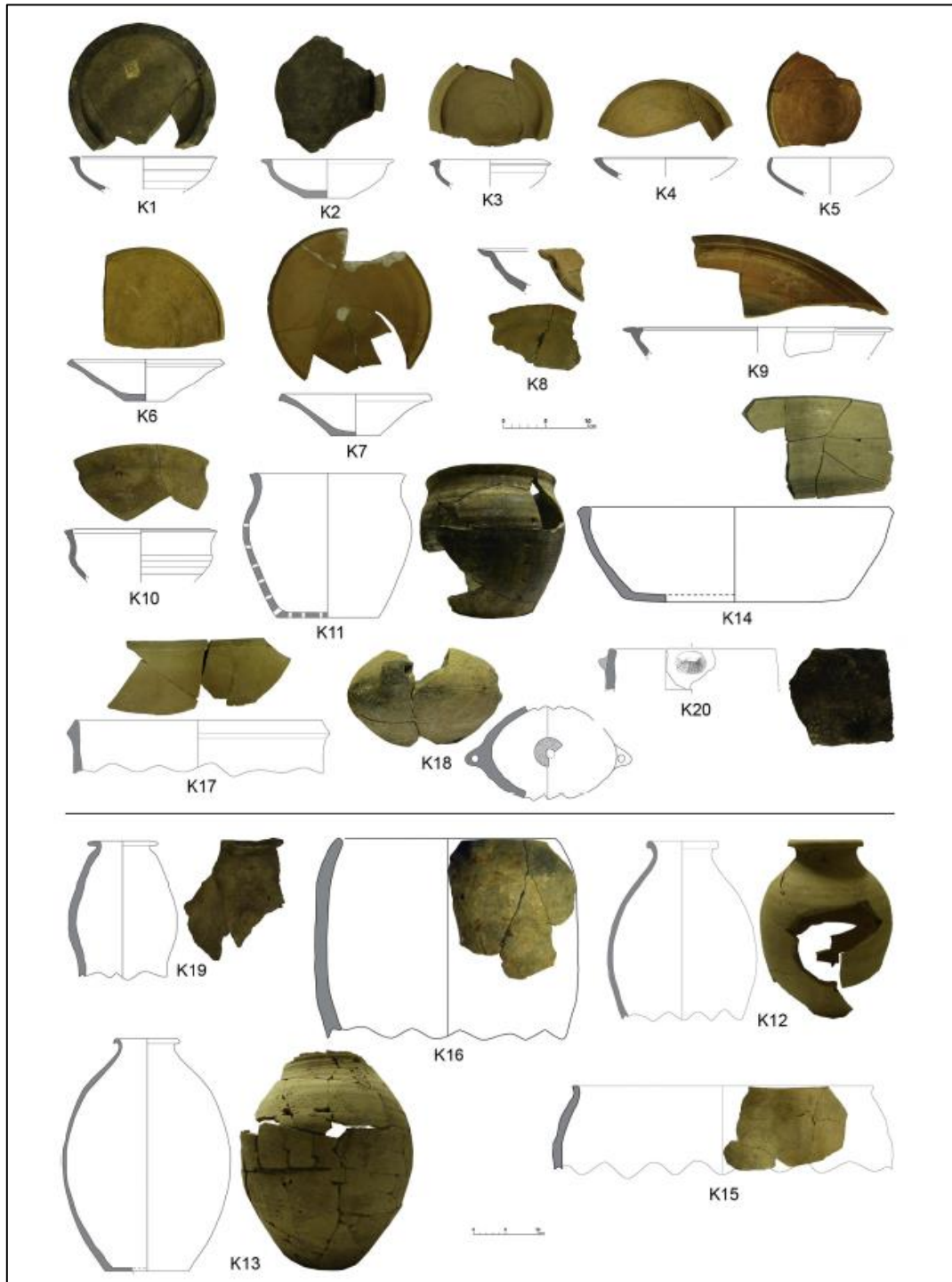

Fig. 65. Mostres analitzades de Kurganzol, tant vaixel·la de taula com contenidors i ceràmica de cuina (escala: 10 cm) (Martínez *et al.*, 2018: 1047, fig. 3).

L'anàlisi de la composició química dels instruments de vaixella, realitzada amb la tècnica de la fluorescència de raigs X (FRX), mostra que totes les ceràmiques es van produir amb pastes calcàries, si bé algunes presenten certa variació composicional respecte al grup majoritari de composició molt similar. En tot cas, les concentracions mostren valors que encaixen amb la composició química característica de les ceràmiques procedents de la vall del Surkhan Darya al sud de l'Uzbekistan (Martínez *et al.*, 2016, Martínez *et al.*, 2018: 1048).

L'estudi comparatiu de la composició química entre les ceràmiques de Kurganzol i les de Kampyr Tepe i la ciutadella de Termez evidencia certes diferències composicionals entre jaciments. Les peces de Kampyr Tepe i Termez mostren una composició química similar entre elles, possiblement a causa de que els seus conjunts ceràmics s'haurien elaborat amb les matèries primeres locals/regionals que es troben a la riba de l'Amu Darya, on es situen ambdós jaciments. En canvi, les ceràmiques de Kurganzol mostren una composició lleugerament diversa en comparació amb les dels altres jaciments, fet suggereix que van ser fabricades en un mateix taller ceràmic o en una mateixa zona productora, on no s'haurien elaborat les peces ni de Kampyr Tepe ni de Termez. No obstant això, la no identificació de cap taller ceràmic a Kurganzol condueix a no poder considerar aquestes produccions com a locals. Tot i així, l'anàlisi petrogràfica confirma la compatibilitat de les inclusions litològiques trobades a aquestes ceràmiques amb la geologia de la vall del Surkhan Darya, tot possibilitant establir la seva provinença en un àmbit regional (Martínez *et al.*, 2018: 1048-1051). D'entre el conjunt ceràmic analitzat procedent de Kurganzol, només el plat K9 (Fig. 65) mostra una composició química i petrogràfica anàloga a les produccions ceràmiques caracteritzades a Kampyr Tepe, fet que ha portat a considerar-la com una importació d'aquest jaciment (Martínez *et al.*, 2018: 1048).

Les condicions de la cocció, determinades a partir de l'anàlisi mineralògica per difracció de raigs X (DRX), permet constatar temperatures de cocció entre 750/800-850°C i 950-1000/1050°C. No obstant això, també es detecten temperatures de cocció inferiors en les peces de pasta grisa cuites en atmosfera reductora (Martínez *et al.*, 2018: 1048).

L'anàlisi dels tractaments de les superfícies realitzada amb la Microscopia Electrònica de Rastreig (MER) sobre tres mostres de vaixella de taula ha permès observar engalbes grises amb estadis de vitrificació baixos i engalbes vermelles amb vitrificacions inicials més significatives. Aquests estadis de vitrificació corresponen en ambdós casos a temperatures de cocció insuficients per obtenir engalbes compactes. Cal destacar que en

dues de les tres mostres no s'ha observat cap diferència composicional entre la pasta utilitzada per a la superfície i l'argila emprada per a la construcció del cos ceràmic. En canvi, a la mostra restant s'ha observat un enriquiment amb metalls alcalins. D'aquesta manera, s'observa una diversitat de patrons en la confecció de les engalbes, tal i com s'ha documentat també als casos estudiats de Kampyr Tepe i Termez (Martínez *et al.*, 2018: 1051-1052).

10. Discussió

L'estudi realitzat sobre la vaixella de taula dels jaciments d'Aï Khanoum, Kampyr Tepe, Termez i Kurganzol mostra clarament l'existència d'una tipologia força estandarditzada al sector septentrional de la regió Bactriana i, per extensió, a tot el territori centro-asiàtic ocupat per l'imperi selèucida i, posteriorment, pel regne greco-bactrià. L'estandardització de les formes ceràmiques evidencia, al seu torn, la presència d'una identitat socio-cultural compartida entre els jaciments tractats i que té una influència mediterrània destacada. D'aquesta manera, malgrat que l'entitat i funció dels diversos assentaments considerats és lleugerament diversa, la vaixella de taula recuperada a tots respon a uns prototipus ceràmics determinats, predominant els que deriven de la tradició ceràmica grega mediterrània. La majoria de formes i tipus ceràmics identificats tenien una funció específica en les activitats domèstiques quotidianes del servei de taula i del consum d'aliments, així com en actes de banquet. No obstant això, les formes més refinades es troben exclusivament a la ciutat reial d'Aï Khanoum, mentre que són absents a fortaleeses de caràcter fortament militar com Kurganzol. En aquest sentit, cal destacar la presència de cràteres, bols, plats i copes amb peus ben elaborats i decoracions estampades i aplicades, que han estat trobats a Aï Khanoum i, en menor mesura, a Kampyr Tepe i Termez, però no a Kurganzol. A més a més, les peces més selectes, corresponents a bols amb decoració en relleu de tipus "Megara" o "Pèrgam", només s'han identificat a Aï Khanoum a les darreres fases d'ocupació al s. II a.C. Cal afegir que altres formes ceràmiques de tradició grega utilitzades per a contenir olis, perfums o condiments, com el *lekythos*, l'*aryballos* o l'*alabastron*, són pràcticament absents al registre arqueològic, fet que denota que la producció ceràmica a la Bactriana va estar especialment orientada a la producció d'elements de vaixella de taula, de ceràmica de cuina i de recipients d'emmagatzematge.

Si bé s'han documentat pràcticament els mateixos prototipus de plats, bols, copes i cràteres a tots els jaciments tractats, el desenvolupament desigual de la recerca fa que alguns tipus o formes concretes siguin absents en un o diversos jaciments. S'ha de tenir en compte que les dades amb les quals hem treballat són parcials i, per tant, no responen a la totalitat de ceràmiques de taula recuperades als jaciments estudiats. A més a més, els estudis ceramològics són desiguals ja que per alguns jaciments disposem de més informació que per d'altres. Per tots aquests motius, l'absència d'un tipus en un jaciment determinat no és indicatiu de que realment no hi estigui present, sinó simplement que a la informació consultada no s'ha identificat. Per aquest motiu, tot i que l'estudi realitzat permet definir uns tipus específics de caràcter ampli per a les diferents formes de vaixel·la de taula (principalment plats, bols, copes i cràteres), s'hauria de dur a terme una classificació tipològica profunda dels diferent tipus i subtipus ceràmics, basada en formes completes, ben contextualitzades arqueològicament i amb datacions acurades per tal de determinar millor com evolucionen al llarg del període considerat a cada assentament.

Així doncs, s'han documentat pràcticament les mateixes formes tipològiques a tots els jaciments tractats.

En primer lloc, tant a Aï Khanoum com a Kurganzol i a Kampyr Tepe s'han identificat cràteres amb parets sinuoses verticals o exvasades (Fig. 22). D'altra banda, només a Aï Khanoum i a Kampyr Tepe s'han documentat cràteres amb parets convexes amb el llavi aplanat (Fig. 23). En canvi, les cràteres amb parets convexes amb el llavi aplanat horitzontalment només s'han identificat a Aï Khanoum i a Kurganzol (Fig. 24). Finalment, les cràteres amb parets lleugerament convexes amb llavi aplanat i exvasat (Fig. 25) només s'han documentat a Aï Khanoum. Cal destacar que no ha estat possible identificar paral·lels per a cap d'aquestes formes amb les formes contemporànies documentades a la Mediterrània.

A tots els jaciments tractats s'han documentat plats de peix en major o menor mesura. El plat de peix es caracteritza per presentar una vora exvasada amb un llavi llarg i triangular disposat verticalment o en oblic. En aquest sentit, els plats de peix documentats als jaciments tractats imiten més o menys bé la forma dels plats de peix mediterranis. D'aquesta manera, els fons dels plats de peix documentats als jaciments bactrians són generalment en forma de disc o anulars i quasi tots presenten una depressió central al seu interior. Tot i així, ocasionalment també es documenten plats de peix amb fons pla com és el cas d'un plat de peix identificat a Aï Khanoum, que també porta un cercle incís al

seu interior. Si bé la majoria de plats de peix documentats no porten engalba i presenten pastes de color clar o beige-rosat, s'ha documentat un nombre reduït de plats de peix amb engalba vermella o negra a les dues cares, fet que indica que són elements de vaixel·la de luxe. Totes les formes de plat de peix documentades presenten clars paral·lels amb la forma CAMP-A 23 de la tipologia de Michael Py (Fig. 66), equivalent a la forma F1120 de la tipologia de Morel i a la forma 172 de la tipologia de Lamboglia, que s'inscriuen dins la classe tipològica de la campaniana A de producció mediterrània. Aquests autors han establert la cronologia d'aquesta forma entre el 300 i el 175 a.C..

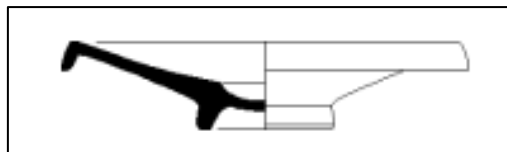

Fig. 66. CAMP-A 23. Py, 1993.

Altres variants de plat de peix documentades a Aï Khanoum, a Kurganzol i a Termez presenten un llavi curt i recte o lleugerament còncau, o una vora exvasada curta o lleugerament plegada cap avall, amb un fons sovint pla o de vegades còncau cap a la cara externa (tot i que també s'han documentat alguns casos de fons amb peus anulars o en forma de disc) (Fig. 28). A Aï Khanoum s'ha trobat una altra variant menys freqüent que es caracteritza per ser un llavi allargat o més ample a l'extrem superior (Fig. 27). Els fons d'ambdues variants acostumen a ser planes (tot i que també s'han documentat fons anulars), tenen una depressió central i pràcticament mai porten engalba. Cal destacar que no ha estat possible establir paral·lels per a aquestes variants amb cap de les formes contemporànies documentades a la Mediterrània. D'altra banda, només a Aï Khanoum s'han documentat plats amb una vora exvasada i un llavi lleugerament reentrant i pronunciat (Fig. 35), per a alguns dels quals s'ha pogut establir un paral·lel amb la forma CAMP-A 5/7 de la tipologia de M. Py (Fig. 67), equivalent a les formes F2282 i F2283 de la tipologia de Morel i a la forma 167 de la tipologia de Lamboglia corresponents a les produccions de Campaniana A i per a les quals s'ha determinat una cronologia entre 125-25 a.C., fet que explicaria la seva absència en la majoria dels jaciments tractats. Aquest tipus de plat es caracteritza per l'absència d'una depressió a l'interior, on sovint es troba un cercle incís, que sembla també un intent d'imitació dels motius decoratius característics de les ceràmiques de vernís negre mediterrànies. Els diàmetres d'aquests plats són més grans que els dels plats de peix i, a diferència d'aquests darrers, acostumen a tenir un peu amb forma de disc, una engalba vermella o negra a les dues cares o a no

tenir engalba en el cas d'algunes produccions amb pasta grisa. Per tant, aquesta forma de plat ha estat considerada com un element de vaixel·la de taula de luxe. De fet, encara es troba amb més freqüència amb la pasta gris-negra característica d'Aï Khanoum, on s'ha documentat tant amb engalba negra com sense. Cal destacar que una variant d'aquesta forma de plat ha estat documentada tant a Aï Khanoum com a Termez i a Kurganzol (Fig. 31). No obstant això, aquesta variant, que es caracteritza per tenir la vora encara més pronunciada i per tenir una engalba vermella i per a la qual no ha estat possible establir paral·lels amb les produccions mediterrànies, és poc freqüent a Aï Khanoum.

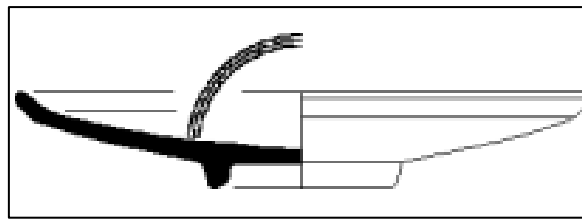

Fig. 67. CAMP-A 5/7. Py, 1993.

D'una altra part, tant a Aï Khanoum com a Kurganzol i a Kampyr Tepe s'han identificat bols amb llavi recte o molt poc engrossit i amb parets rectes o convexes (Fig. 34) per a algunes de les quals s'han pogut establir paral·lels amb la forma CAMP-A 33b de la tipologia de M. Py (Fig. 68), equivalent a la forma 182 de la tipologia de Lamboglia i a les formes F2973, F2974 i F2985 de la tipologia de Morel, que s'inscriuen dins la classe de les Campaniana A i en daten entre 225-25 a.C. Les parets dels bols documentats són acampanades i poden ser o bé relativament rectes amb els llavis rectes o cònics, o bé convexes amb vores sinuoses i amb un llavi lleugerament engrossit. Els fons són anulars o bé tenen forma de disc, i el fons intern està generalment decorat amb un cercle incís que, de vegades, pot anar acompanyat per fulles de palmera estampades. Si bé les palmetes són un motiu decoratiu present a les produccions ceràmiques mediterrànies, no s'ha seguit el patró decoratiu d'aquestes al detall ja que sovint estan decorades amb una rosseta central o bé no estan decorades. Així mateix, aquesta forma de bols, que es documenta amb múltiples dimensions a tots tres jaciments, és absent a Termez.

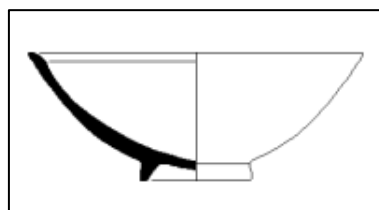

Fig. 68. CAMP-A 33b, Py, 1993.

Una variant dels bols esmentats documentada a tots els jaciments menys al de Termez, és la que presenta un llavi recte o molt lleugerament engrossit, amb parets carenades i la part superior recta o còncaua (Fig. 35). Aquesta forma, que presenta mides diverses, acostuma a tenir una engalba vermella i un peu en forma de disc o anular. Cal destacar que no ha estat possible establir cap paral·lel amb les tipologies mediterrànies.

També s'han documentat bols amb llavi dret (engrossit o aprimat) i amb una lleugera carena a la part central del cos, dels quals no se'n coneixen els peus. Segons B. Lyonnet, aquests bols, que porten sovint una engalba vermella a les dues cares, imitarien els vasos metàl·lics coneguts des del període aquemènida. Una altra variant de bol presenta llavi engrossit, vora exvasada i parets convexes o carenades. Aquesta darrera variant pot trobar-se amb o sense engalba i presenta un peu anular o en forma de disc. Així mateix, alguns d'aquests darrers bols trobats a Aï Khanoum (Fig. 36.4) s'assemblen a algunes formes de les produccions mediterrànies de vernís negre (Sparkes i Talcott, 1970: fig. 9, forma 879) (Fig. 69). Cal destacar que ambdues formes de bols fins al moment només s'han documentat a Aï Khanoum.

Fig. 69. Forma 879 de Sparkes and Talcott, Fig.9, pl.33-36.

D'una altra part, s'han documentat bols de cos més o menys hemisfèrics amb llavi cònic i vora reentrant. La primera forma, que fins al moment només s'ha documentat a Aï Khanoum, sovint està recoberta per una engalba vermella molt fina, presenta un fons pla i mai té cap decoració. Aquesta forma recorda a la forma CAMP-A 27c de la tipologia establerta per M. Py (Fig. 70), equivalent a les formes 176 i 177 de la tipologia de Lamboglia i a les formes F2822a i F2825 a i d de la tipologia de Morel, corresponents a produccions Campaniana A, datades entre 225-25 a.C. Cal destacar que les formes mediterrànies acostumen a portar una roseta central i a tenir un peu anular. La segona variant correspon a un tipus de bol amb llavi engrossit a l'interior i un fons més o menys arrodonit, similars als identificats als bols de Megara i de Pèrgam. Aquesta variant ha estat identificada a Aï Khanoum i a Kurganzol i ha estat classificada com a vaixel·la de luxe per la qualitat dels acabats i per l'engalba vermella (Fig. 38).

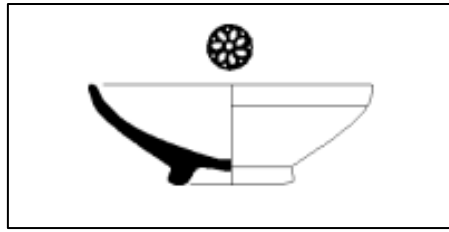

Fig. 70. CAMP-A 27c, Py, 1993.

Només a Aï Khanoum s’ha documentat un intent d’imitació dels anomenats “bols de Megara”, que són bols hemisfèrics amb decoració en relleu a la superfície exterior, fabricats a motlle. Els motius decoratius d’Aï Khanoum són tots vegetals però cap d’ells es troba repetit, fet que fa suposar l’existència d’una gran varietat de motius. Aquests bols estan recoberts per una engalba vermella poc visible i tenen uns peus arrodonits (Fig. 39). Les peces amb forma completa documentades a Aï Khanoum intenten imitar la forma B-H-R 3 de la tipologia establerta per M. Py per als bols hel·lenístics amb relleu (Fig. 74), equivalent a la figura 3 de la tipologia de Sieberg, datada entre el 225-25 a.C. No obstant això, aquest tipus mediterrani presenta una vora lleugerament exvasada, mentre que la vora dels bols amb relleu superficial d’Aï Khanoum és lleugerament reentrant.

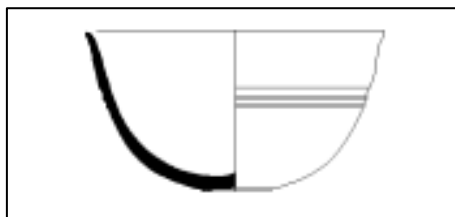

Fig. 71. Forma B-H-R 3. Py, 1993.

També s’han documentat bols amb llavi reentrant, també anomenats “bols *echinus*” de forma molt abundant a tots els jaciments estudiats. Aquest prototipus presenta el llavi més o menys reentrant, un fons generalment pla (tot i que també es pot trobar amb peus en forma de disc o anular) i unes parets corbes o lleugerament angulars (Fig. 40). De fet, aquesta forma presenta un clar paral·lel amb la forma 829 de la tipologia ceràmica de les produccions mediterrànies de vernís negre i de ceràmica comuna creada per Sparkes i Talcott (1970, Pl. 30-32, fig.8). Resulta important subratllar que la forma mediterrània té un peu anular mentre que les documentades als jaciments tractats tenen un fons generalment pla. Si bé a Aï Khanoum aquesta forma es presenta generalment sense engalba, s’ha documentat a la resta d’assentaments amb un recobriment d’engalba vermella o ataronjada.

D'altra banda, a tots els jaciments estudiats s'han identificat bols amb llavi fortament exvasat horitzontal o caigut de dimensions mitjanes que sovint estan recoberts per una engalba vermella. Les parets poden ser convexes o lleugerament carenades sota el llavi i els fons són anulars o tenen forma de disc. Cal destacar que aquests bols, que també es troben a Ai Khanoum amb dimensions més petites, mai porten cap cercle incís ni decoració amb palmetes (Figs. 42, 43). Per a algunes de les formes documentades s'ha pogut establir un paral·lel amb la forma DER-A 36 de la tipologia establerta per M. Py (Fig. 72), equivalent a la forma A36 de la tipologia de Lamboglia i a les formes F1273 i 1275 de la tipologia de Morel, associades a les produccions de Campaniana A datades entre 200-1 a.C.

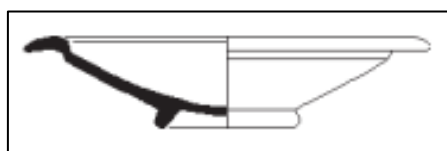

Fig. 72. DER-A 36. Py, 1993.

Una variant d'aquesta darrera forma de bol, per a la qual no s'ha trobat cap paral·lel amb les tipologies mediterrànies, també s'ha documentat als quatre jaciments bactrians estudiats. Es tracta de bols amb llavi poc exvasat horitzontal o caigut i amb fons pla que sovint estan recoberts per una engalba vermella per les dues cares i no acostumen a portar cap decoració (Fig. 44).

El repertori de copes trobat als quatre jaciments és força homogeni i predomina un prototipus de copa profunda i cònica amb fons estret i sense decoració que deriva de la tradició aquemènida. Altres variants presenten parets convexes o lleugerament anguloses amb o sense motllura i acostumen a tenir les superfícies revestides per engalba vermella o marró (Fig. 45).

Cal destacar que totes les formes esmentades, a excepció de les copes, es documenten tant amb pasta beige-rosat com amb pasta gris-negra. Les produccions de pastes gris-negres sovint estan recobertes per una engalba negra tot actuant, per tant, com a elements de vaixel·la de luxe. Els peus coneguts d'aquestes produccions grises i negres poden ser anulars o acabar en forma de disc i tenir una decoració estampada al fons intern. Els motius principals són una roseta incisa amb fulles de palmera al voltant, i es troben amb la forma de vora exvasada amb llavi lleugerament reentrant. En canvi, els elements que

només tenen una decoració amb un cercle incís i fulles de palmera s'han documentat en formes diverses, incloent-hi els bols (Fig. 32).

Cal destacar que els plats de peix de la producció gris-negra d'Aï Khanoum presenten majoritàriament peus anulars de la mateixa manera que ho fan les formes dels plats de peix mediterranis, mentre que els fons dels plats de peix de les produccions oxidants de la Bactriana acostumen a acabar amb un peu en forma de disc.

D'altra banda, també és necessari remarcar les diferències que s'han observat entre els processos de cocció de les tradicions greco-bactriana, i fins i tot Yuezhi, en relació als desenvolupats a la tradició mediterrània de fabricació de ceràmiques de vernís negre. Mentre que a les produccions ceràmiques de la Bactriana s'opta per mantenir una mateixa atmosfera de cocció (ja sigui oxidant o reductora), a les produccions àtiques de vernís negre i de les classes Campaniana A i B de la Mediterrània s'utilitzà un cicle amb tres atmosferes de cocció diversa (oxidant-reductora-oxidant) (Maggetti *et al.* 1981; Tite *et al.* 1982; Vendrell-Saz *et al.* 1991; Maniatis *et al.* 1993; Montana *et al.*, 2013; Martínez *et al.*, 2016: 762; 2019: 562). Pel que fa a les produccions reductores documentades als jaciments bactrians, la fabricació de vaixel·la de taula amb engal·ba grisa o negra evidencia la voluntat d'imitar les produccions mediterrànies de vernís negre, però no arriben a aconseguir imitar la tonalitat, brillantor i qualitat de l'engal·ba ja que les coccions es van produir en estructures i condicions més bàsiques. Tot i així, és possible establir una associació tecnològica entre les ceràmiques amb engal·bes negres i grises de l'antiga Bactriana i les produccions de l'anomenada "campaniana C" de Sicília (Mirti, 2000; Mirti i Davit, 2001), que es van elaborar durant el període hel·lenístic i que també presentaven unes engal·bes negres o grises sobre pastes grisenques (Martínez *et al.*, 2019: 562).

Seguint aquesta línia, s'han detectat certes correlacions entre els tipus de pastes argiloses utilitzats en la producció ceràmica de Kamyry Tepe i algunes produccions contemporànies. En canvi, s'observen majors diferències en la composició i característiques dels revestiments superficials entre les ceràmiques bactrianes i les mediterrànies. A les primeres s'ha detectat l'ús de patrons diversos en la confecció de les engal·bes que resultaren en revestiments de qualitat, brillantor i grau d'impermeabilitat molt diversa i de pitjor qualitat respecte als de les produccions àtiques de vernís negre o als de les produccions hel·lenístiques de campanianes A, B i C d'Itàlia (Gliozzo *et al.*, 2004; Montana *et al.*, 2013, 2009; Martínez *et al.*, 2015: 761).

Així mateix, tant l'anàlisi morfològica de les formes documentades als jaciments tractats com els resultats de les anàlisis arqueomètriques evidencien l'existència d'un elevat grau d'estandardització formal i tecnològica de la vaixel·la de taula, que s'elaboraria amb matèries primeres locals i/o regionals als principals tallers localitzats a la riba de l'Amu Darya i dels seus afluents. Tal i com ja s'ha mencionat, la presència i absència de determinades formes als jaciments tractats podrien estar relacionades amb la categoria, funció i tipus de població de cada assentament. Així doncs, és a la ciutat reial i de caràcter administratiu d'Aï Khanoum on s'ha documentat una major diversitat de formes, moltes de les quals s'inscriuen dins la categoria funcional de vaixel·la de taula de luxe (producció gris-negra i algunes produccions amb engal·ba vermellova així com ceràmica a motlle amb decoració en relleu). En canvi, la resta de jaciments tractats, que són centres comercials i fortaleses militars de menor envergadura (Kampyr Tepe i Termez) o que tenen una funció de control fronterer (Kurganzol) presenten una menor varietat de formes, tot destacant la poca freqüència de les produccions de vaixel·la de taula de luxe, que són menys freqüents o pràcticament absents en el cas de Kurganzol.

11. Conclusions

L'estudi de la contextualització arqueològica, la categorització tipològica i la caracterització arqueomètrica de la vaixella de taula dels quatre jaciments de la Bactriana septentrional tractats evidencia una clara voluntat de crear imitacions locals de les ceràmiques anàlogues de la Mediterrània entre finals del s. IV i finals del s. II a.C. Si bé els prototipus formals, els motius decoratius i la composició de les pastes es reproduïen de forma força fidedigna, els revestiments superficials mostren més diversitat de composició i microestructura, esdevenint generalment menys compactes, menys brillants i de pitjor qualitat que els revestiments de les ceràmiques de “vernís negre” de la Mediterrània. Cal destacar que la identificació dels principals prototipus de vaixella de taula destinada a l'ús quotidià o a un context de banquet als quatre jaciments estudiats indica l'alta difusió que tingué aquest tipus de vaixella en tots els centres controlats pels líders polítics selèucides i greco-bactrians.

D'altra banda, es detecta una certa evolució en els perfils i en els acabats de les diferents formes ceràmiques al llarg del període considerat, evidenciant la introducció de modes i tendències de forma gairebé paral·lela a la seva aparició a Atenes i a altres centres hel·lenístics de la Mediterrània. També s'ha pogut comprovar una lleugera diferenciació en el repertori formal identificat fins el moment als quatre jaciments, que, en base a la informació disponible, s'ha de relacionar amb la importància i funció principal de cada assentament. D'aquesta manera, la vaixella de luxe —principalment la producció gris negra, algunes produccions amb engalba vermella i els bols amb decoració en relleu— hauria jugat un paper destacat en els contextos de banquet, tot contribuït a la configuració i al manteniment del poder polític vigent en cada moment.

Els resultats arqueomètrics i tipològics posen de manifest que es tracta de produccions locals i/o regionals en què molts assentaments optarien per desenvolupar una producció destinada fonamentalment a l'autoabastiment i al subministrament de productes ceràmics a jaciments amb una funcionalitat no productiva, com per exemple, jaciments de caràcter militar i amb una funció de control, com és el cas de Kurganzol, on no s'ha documentat cap forn de producció ceràmica.

Cal destacar que l'absència de la triple atmosfera de cocció característica de les produccions de vernís negre de la Mediterrània obre la porta al plantejament de múltiples hipòtesis sobre l'origen ètnic de les persones encarregades d'aquest pas del procés productiu i sobre el grau de coneixement directe o indirecte que tenien de les tipologies i

de les característiques geològiques de les pastes. En aquest sentit, la coexistència de dues tipologies de forns ceràmics a l'Àsia Central al període hel·lenístic, un de clara influència mediterrània —els forns circulars de dos pisos amb pilar de suport central i coberta plana—, i l'altra de tradició local —els forns rectangulars amb un sol pis i dues càmeres de cocció— podria indicar la convivència de la tradició aquemènida i l'hel·lenística, tot plantejant la hipòtesi de que alguns d'aquests assentaments es podrien inscriure dins el concepte de “*community colonies*” (Kilian, 1990), on hi conviurien un nombre determinat de població local i població d'origen mediterrani. Resulta important subratllar que el cas del jaciment de Kurganzol s'ha de tractar per separat ja que fins ara no s'hi ha localitzat cap forn, fet que s'explica possiblement perquè té una funció de control militar i delega l'aspecte productiu als jaciments situats a les ribes de l'Amu Darya i del Surkhan Darya. D'aquesta manera, la presència de múltiples jaciments interrelacionats i amb funcions diferents evidenciaria l'existència d'una estructura política, econòmica i socio-cultural compartida, que probablement tindria la ciutat reial d'Aï Khanoum com a eix principal.

Així doncs, la continuïtat de la recerca arqueològica a la zona de l'antiga Bactriana proporcionarà noves dades que contribuïran a ampliar i a aprofundir el coneixement actual sobre les produccions ceràmiques i l'evolució de les formes documentades. En aquest sentit, s'hauria de dur a terme una classificació tipològica profunda de les diferents formes identificades amb la finalitat d'estudiar el seu origen i la seva evolució al llarg del temps. D'altra banda, l'ampliació del corpus de dades arqueomètriques també contribuirà a comprendre millor el grau d'estandardització tecnològica i les dinàmiques socials, econòmiques i polítiques involucrades en els processos productius, tot aportant llum a una realitat que reclama el reconeixement de la seva existència a una gran part del món occidental.

12. Bibliografia

ANGOURAKIS, A., 2018, *Exploración y modelización de patrones socioecológicos y tecnoculturales en sociedades preindustriales de zonas áridas afro-eurasiáticas. Una aproximación multidisciplinaria desde métodos cuantitativos* [en línia], Universitat de Barcelona (Tesi Doctoral). Consulta: 15 de març de 2020. Disponible a <http://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/138763/6/02.ANGOURAKIS_2de10.pdf>.575p.

APPADURAI, A., 1981, Gastro-politics in Hindu South Asia. *American ethnologist. Journal of the American Ethnological Society*, 494–511.

BARTHES, R., 1997, Toward a Psychosociology of Contemporary Food Consumption, dins: C. COUNIHAN i P. VAN ESTERIK (eds.), *Food and Culture. A Reader*, 20–27. Nova York: Routledge.

BAUMER, C., 2012, *The History of Central Asia: The Age of the Steppe Warriors*, Vol. I. Londres: Bloomsbury Publishing PLC. 384p.

BENZ, M., 2009, The Principle of Sharing: An introduction, dins M.BENZ (ed.), *The principle of sharing, segregation and construction of social identities at the transition from foraging to farming. Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence, and Environment*, vol.14, 1-18. Berlin: Ex oriente.

BERNARD, P., 1970, Campagne de fouilles 1969 à Aï Khanoum en Afghanistan, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 118e année, 2, 300–349.

BERNARD, P., 1974, Fouilles de Aï-Khanoum (Afghanistan), campagnes de 1972 et 1973, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 118e année, 2, 280–308.

BERNARD, P., 1994, The Greek kingdoms of Central Asia, dins: J. HARMATTA, B.N. PURI, G.F. ETEMADI (eds.), *History of civilizations of Central Asia. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*, vol.250, 99–129. Paris: UNESCO Publishing.

- BOLELOV, S., 2001, Gontxarnaia mastyerskaia III-II vyekov do H.E. na Hampyrtepa, dins: E.V. RTVELADZE (ed.), *Matyerialy Tokharistanskoy Ekspyeditsii: Arkhyeologichyeskiye isslyedovaniya Kampyrtepa*, vol.2, 15-30, Academy of Fine Arts of Uzbekistan. Tashkent: San'At.
- BOLELOV, S., 2011, Prozhivodstvyennyy tsyentr epokhi Ellinizma na Tsitadyeli Kampyrtepa, dins: E.V. RTVELADZE (ed.), *Matyerialy Tokharistanskoy Ekspyeditsii: Arkhyeologichyeskiye isslyedovaniya Kampyrtepa*, vol.8, 48–79, Academy of Fine Arts of Uzbekistan. Yelyest: San'At.
- BORDIEU, P., 1984, *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Massachusetts: Harvard University Press. 613p.
- DANI, A.H., BERNARD, P., 1994, Alexander and his successors in Central Asia, dins: J. HARMATTA, B.N. PURI, G.F. ETEMADI (eds.), *History of civilizations of Central Asia. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*, vol. 2, 67–97. Paris: UNESCO Publishing.
- DIETLER, M., HAYDEN, B., 2001, Digesting the feast; Good to eat, good to drink, good to think. An Introduction, dins: M. DIETLER i B. HAYDEN (eds.), *Feasts: Archaeological and Ethnographic Perspectives on Food, Politics and Power*, 1–20. Washington.DC: Smithsonian Institution Press.
- DIETLER, M., 2011, Feasting and fasting, dins: T. INSOLL (ed.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*, 179–194. Oxford: Oxford Handbook.
- DOUGLAS, M., 1999. *Implicit Meanings*. Nova York, EUA: Routledge. 346p.
- GLIOZZO, E., et MEMMI TURBANTI, I., 2004, Black gloss pottery: production sites and technology in northern Etruria, part I: provenance studies, *Archaeometry*, 46, 201-225.
- GURT, J.M, ARIÑO, E., MARTÍNEZ, V., 2010, El recinto fortificado de Thchinguiz Tepe (Termez, Uzbekistan). Entre el período Greco-Bactriano y el período Kushan-Sasánida, Secretaría General Técnica, Subdirección General de Documentación y Publicaciones, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte (ed.), *Informes y trabajos 7. Excavaciones en el exterior 2010*, 385–399. Madrid.

GURT, J.M., ARIÑO, E., 2011, Los recintos fortificados de la Ciudadela y Tchinguiz Tepe (Termez, Uzbekistán). Entre los períodos Greco-Bactriano y Kushán-Sasánida, Secretaría General Técnica, Subdirección General de Documentación y Publicaciones, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte (ed.), *Informes y trabajos*. Excavaciones en el exterior 2011, 751–766, Madrid.

HAYDEN, B., 2011, Big Man, Big Heart? The Political Role of Aggrandizers in Egalitarian and Transegalitarian Societies dins: D.R. FORSYTH I C.L. HOYT (eds.), *For the greater good of all. Jepson studies in leadership*. 101-118, Nova York: Palgrave Macmillan.

HOLT, F.L., 1989, *Alexander the Great and Bactria. The Formation of a Greek Frontier in Central Asia*. Leiden: Brill Publishing. p.114.

HOUAL, J.B., 2001, La céramique de la citadelle de l'ancienne Termez d'après les travaux de la MAFOuz B (Premières indications), dins: E. LA VAISSIERE, P. LERICHE, S. PIDAEV, K. ABDOULLAEV, M. GELIN i K. ABDOULLAEV (eds.), *La Bactriane au carrefour des routes et des civilisations de l'Asie centrale. Actes du colloque de Termez 1997. La Bibliothèque de l'Asie Centrale*, vol.1, 131–144. Paris: Maisonneuve et Larose.

HOUAL, J.B., 2016, The Hellenistic period through the ceramic of Balkh (Afghanistan) and Termez (Ouzbékistan), dins: S. JAPP i P. KÖGLER (eds.), *Traditions and innovations. Tracking the Development of Pottery from the Late Classical to the Early Imperial Periods*, vol.1, Proceedings of the 1st Conference of IARPotHP, Berlin, 7th – 10th November 2013, 465–478. Viena: Phoibos Verlag.

KILIAN, K., 1990, Mycenaean Colonization: Norm and Variety, dins: J-P. DESCOEUDRES (ed.), *Greek Colonies and Native Populations*, 445-467. Canberra: Humanities Research Centre.

LERICHE, P., 2007, Bactria, Land of a Thousand Cities, dins: J. CRIBB i G. HERRMANN (eds.), *After Alexander. Central Asia before Islam, Proceedings of the British Academy*, vol.133, 121–153. Oxford: The British Academy. Oxford University Press.

LERICHE, P., PIDAEV, C., 2007, *Termez sur Oxus : Cité-capitale d'Asie Centrale*, Paris: Maisonneuve et Larose. 163p.

LERICHE, P., 2010, L'Ancienne Termez dans l'Antiquité, *Проблемы истории, филологии, культуры*, 153-190, [en línia]. Consulta: 18 de febrer de 2020. Disponible a:

https://www.researchgate.net/publication/50221989_L'Ancienne_Termez_dans_l'Antiquite>.

LYONNET, B., 2012, Questions on the Date of the Hellenistic Pottery from Central Asia (Ai Khanoum, Marakanda and Koktepe), dins: A. IVANTCHIK (ed.), *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, vol.18, 143-173, Leiden: Brill Academic Publishers.

LYONNET, B., 2013a, La céramique de la maison du quartier sud-ouest d'Aï Khanoum, dins: G. LECUYOT (ed.) , *Fouilles d'Aï Khanoum IX. L'Habitat, Mémoires de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan*, vol.34, 179–191. Paris: Diffusion de Bocard

LYONNET, B., 2013b, La céramique hellénistique en Asie Central, dins: N. FENNICHER, RÖMER-STREHL (eds.), *Networks in the Hellenistic world according to the pottery in the eastern Mediterranean and beyond*. 351-368. Oxford: BAR International Series, 2539.

MAIRS, R., 2014, *The Hellenistic Far East. Archaeology, Language and Identity in Greek Central Asia*. Oakland: University of California Press. 250p.

MAGGETTI, M., GALETTI, G., SCHWANDER, H., PICON, M., WESSICKEN, R., 1981, Campanian pottery: the nature of the black coating, *Archaeometry*, 23, 199–207.

MANIATIS, Y., ALOUPI, E., STALIOS, A. D., 1993, New evidence for the nature of the Attic black gloss, *Archaeometry*, 35, 23–34.

MARTÍNEZ FERRERAS, V., ARIÑO GIL, E., GURT ESPARRAGUERA, J.M., PIDAEV, S.R., 2014, The enclosure of Tchingiz Tepe (ancient Termez, Uzbekistan) during the Kushan and Kushan-Sassanian periods. Archaeological stratigraphy and ¹⁴C dating analyses. *Iranica Antiqua* 49, 413–474.

MARTÍNEZ FERRERAS, V., GURT ESPARRAGUERA, J.M., HEIN, A., PIDAEV, S., RTVELADZE, E.V., BOLELOV, S., 2016, Tableware in the Hellenistic tradition from the city of Kampyr Tepe in ancient Bactria (Uzbekistan), *Archaeometry*, 58(5), 736–764.

MARTINEZ FERRERAS, V., ANGOURAKIS, A., HEIN, A., GURT ESPARRAGUERA, J.M., SVERCHKOV, L.M., SÁNCHEZ DEL CORRAL, A., 2018, Pottery in Hellenistic tradition from ancient Bactria: The Kurganzol fortress (Uzbekistan, Central Asia), *Journal of Archaeological Science*, 21, 1044–1054.

MARTÍNEZ FERRERAS, V., ANGOURAKIS, A., HEIN, A., AULINAS, M., GARCIA, M., GURT ESPARRAGUERA, J.M., ARIÑO GIL, E., SÁNCHEZ DEL CORRAL, A., PIDAEV, S.R., 2019, Assessing Hellenistic to nomadic cultural patterns through pottery in ancient Termez, Uzbekistan, *Geoarchaeology, an International Journal*, 34, 540–564.

MARTINEZ-SÈVE., 2014, The Spatial Organization of Ai Khanoum, a Greek City in Afghanistan, *American Journal of Archaeology*, 118(2), 267–283.

MARTINEZ-SÈVE, L., 2015, Aï Khanoum and Greek domination in Central Asia, *Electrum. Journal of Ancient History*, 22, 17–46.

MARTINEZ-SÈVE, L., 2016, Aï Khanoum, Échanges et résistances, dins: M. ESPAGNE, S. GORSHENINA, F. GRENET, S. MUSTAFAYEV I C. RAPIN (eds.), *Asie Centrale. Transferts culturels le long de la Route de la Soie*, 97–114. Paris: Éditions Vendémiare.

MIRTI, P., 2000, X-ray microanalysis discloses the secrets of ancient Greek and Roman potters, *X-Ray Spectrometry*, 29, 63–72.

MIRTI, P., DAVIT, P., 2001, Technological characterization of Campanian pottery of type A, B and C and of regional products from ancient Calabria (southern Italy), *Archaeometry*, 43, 19–33.

MONTANA, G., ILIOPOULOS, I., TARDO, V., GRECO, C., 2009, Petrographic and geochemical characterization of Archaic-Hellenistic tableware production at Solunto Sicily, *Geoarchaeology*, 24, 86-110.

MONTANA, G., TSANTINI, E., RANDAZZO, L., BURGIO, A., 2013. SEM-EDS analysis as a rapid tool for distinguishing Campanian A ware and Sicilian imitations, *Archaeometry*, 55, 19-33.

O'CONNOR, K., 2015, *The Never-Ending Feast: The Anthropology and Archaeology of feasting*. Londres: Bloomsbury Academic, 239 p.

PERODIE, J.R., 2001, Feasting for Prosperity: A study of Southern Northwest Coast Feasting, dins: M. DIETLER i B. HAYDEN (eds.), *Feasts: Archaeological and Ethnographic Perspectives on Food, Politics and Power*, 185–214. Washington.DC: Smithsonian Institution Press.

RAPIN, C., 2009, On the way to Roxane. The route of Alexander the Great in Bactria and Sogdiana (328-327 BC), dins: S. HANSEN, G. LINDSTRÖM, M. TELLENBACH, i A. WIECZOREK (eds.), *Zwischen Ost und West Neue Forschungen zum antiken Zentralasien, Wissenschaftliches Kolloquium*, 43-82. Darmstadt: Verlag Philipp von Zabern.

ROTROFF, S., 1997, Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material, *The Athenian Agora: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*. vol.19. Princeton: American School of Classical Studies at Athens, 612 p.

SÁNCHEZ DEL CORRAL, A., THUM, H., 2012, Geomorphology and Late Holocene morphogenesis of Tchinguiz Tepe hill (Old Termez, Uzbekistan, Central Asia), *Quaternary International*, 281, 89–104.

SPARKES, B.A., TALCOTT, L., 1970, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries B.C. (Athenian Agora)*, vol.12, Atenes: American School of Classical Studies, 500p.

STARK, S., 2016, ‘Hellenism’ at the fringes: on the relationship between Bactria and Western Sogdiana (Bukhara oasis), dins: А. Э. БЕРДИМУРАДОВ (ed.), *История и археология Турана 3: Посвященный юбилею Джамалиддина Камаловича Мирзаахмедова*, Самарканд: Институт археологии.

SVERCHKOV, L., 2008, The Kurganzol Fortress (on the History of Central Asia in the Hellenistic Era), *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 14, 123–191.

SVERCHKOV, L., 2013, *Kurganzol. Kryepost Alyeksandra na yugye Uzbyekistana*. Taskhkent: SMIASIA, 184 p.

TITE, M.S., BIMSON, M., FREESTONE, I.C., 1982, An examination of the high gloss surface finishes on Greek Attic and Roman Samian wares, *Archaeometry*, 24, 117–26.

VENDRELL-SAZ, M., PRADELL, T., MOLERA, J., ALIAGA, S., 1991, Proto-Campanian and A-Campanian ceramics: characterization of the differences between the black coatings, *Archaeometry*, 33, 109–17.